

Oplysningstiden i Hertugdømmerne.*)

(Tiden fra ca. 1773—1817)

Studier over Kirke- og Skoleforhold i Hertugdømmernes
religiøse og nationale Brydningstid.

Af Hans Hejselbjerg Paulsen.

II.

I det foregaaende¹⁾ er det allerede nævnt, at Tidens kæreste Tanke og Maal var at sprede Oplysning ud i de videste Kredse, ud fra den Overbevisning, at al Dyd beror paa Kundskab og Undervisning, og at med den fremskridende Oplysnings Herredømme er Menneskelivets Lykke givet. Uden Hensyn til Fortiden og Forbindelsen med den skulde man blot begynde paa en frisk, og med Passer og Lineal konstruere Verden af nyt, oplyse dens Beboere, saa maatte nødvendigvis alt blive forstandigt, og Lyksaligheden kunne naas. Alt i dette Tidsrum haandteres rationelt, og alt skal skabes nyt. Eventuelle Urinstinkter — hvis man da i det hele taget regnede med saadanne, eller havde faaet Øjnene op for dem — skulde dræbes, og Kundskab og atter Kundskab tyllens i Folket.

Det er denne Lidenskab for den — formodede — rene Tanke, for Matematikkens saliggørende Evne, som er Sjælen i det Cramerske Oplysningsarbejde, i Adlers Skolelov af 1814. At de Skikkelser, vi skal stifte Bekendtskab med, var mere af Papir end af Kød og Blod, at deres udspekulerede Systemer og Tanker passede ulige bedre ved Skrivebordet end i den store Verden, kan Eftertiden let faa Øje for, men selv svang de sejrssikre «Oplysningens» Faner over deres Hoveder, og Cramer har sikkert vel tilfreds lagt sit Hoved til Hvile, Arbejdet var sat godt i Gang. Udsigterne var lyse; som en anden Moses skuede han ind i et herligt Land. Og selv Adler, dette nøgterne For-

*) Nærværende Arbejde bygger i væsentlig Grad paa hidtil utrykte Kilder. Til Arkivstudier i Ind- og Udland har jeg modtaget Understøttelse af den grevelige Hjelmstjerne-Rosencroneske Stiftelse, for hvilken Understøttelse jeg bringer Direktionen min ærbødige Tak.

¹⁾ Sønderj. Aarb. 1933.

standsmenneske, kæmpede til sin sidste Stund i den samme Tro, uden at han tilsyneladende har følt, at Tiden var hastet ham forbi, at han ikke længere var Anfører for den fremstormende Trop, — men kun en sidste Mohikaner.

Man vilde fremelske et »tænkende« Menneske, d. v. s. et matematisk Menneske, et internationalt Menneske, saa vilde Verden, — »vort fælles Fædreland« — blive ny og bedre, fredelig og fri, med et Ord: lyk s a l i g. At man her arbejdede med en Papirkonstruktion, en latterlig Homunculus, forstod disse Mænd ikke, fordi de selv helt igennem var uhistoriske og tænkte og handlede uden at ane, at Menneskeslægten har dybe Rødder, at en Smule Fernis paa Facaden ikke ændrer, end sige da revolutionerer Hjertet.

Meget af Tidens Arbejde for Oplysning afslørede sig — nødvendigvis — som Hjernesvind. Men til Trods herfor gjorde de ogsaa, saa godt de nu formaaede, Tidens Gerning, som var lagt hen til dem, og de gjorde det paa en saadan Maade, at de fleste af de Navne, vi møder, trods alt fortjener en hæderlig Plads i vor Landsdels Historie. Maalet naaede man saavist ikke. Simpelt hen fordi det levende Livs Grundlove nu engang ikke lader sig foreskrive af »den sunde Fornuft«. At Livet allevegne, hvor det for Alvor rører sig, ligger inde under irrationelle Tilskyndelser, regnede man allermindst med paa Oplysningstiden. Man mente i naiv Selvtilfredshed, at man med sine rationelle Sytraade havde lænket alle mystiske Magthavere for alle Dage, og saa fantaserede man løs og puslede interesseret med Kortusene. Adler levede længe nok til at se, at naar de »mystiske«, irrationelle Magters Time er inde, behøver de blot at røre paa sig, saa er Verden atter, hvad den altid i sin dybeste Grund har været. Men han — Fortidslevningen — forstod intet af den nye Tid, og den nye Tids Sønner forstod lige saa lidt ham, fordi der var et Svælg mellem Rationalismens Tidsalder og den nationale og religiøse Vækkelse, mellem »den rene Tankes« Talsmænd og Tilbedere, og deres Sønner, som Gang paa Gang tilraabte Fædrene med Matthias Claudius Ord:

I efter Skygger jager
og mangen Kunst opdager,
men kommer længer fra Jer Vej.

Aldrig i vor Historie har to Slægtled staaet saa skarpt over for hinanden, som dengang, De gamle, der sad som paa et Handelskontor og beregnede og vurderede, alt efter hvad det indbragte, efter hvad Nytte det var til, beregnede alt efter Alen og Lispund, maatte finde sig i at blive smædet og forhaanet af det unge Slægtled, som vendte Ryggen til Aandløshedens Beregninger, optagne af store og stolte Ideer, baaret af den Følelse: Mennesket lever ikke af Brød alene. Der er noget tragisk over det Slægtled, hvis Mænd vi her dvæler ved. De begyndte deres Manddomsaar med store Forsætter og Planer, med store Forventninger. Og hvor blev det dog en skuffet og misforstaaet Slægt! Ribbet for alt baade aandeligt og materielt satte de sig hen for at vente paa Døden, eller slog sig paa Flasken, (vi møder senere ikke saa faa Præster, som bogstaveligt drak sig ihjel), eller henfaldt til mørke Grublerier. »Ich freue mich, dass mein Lebensabend da sein wird, ehe die Nacht ganz einbricht«¹⁾ Dette Hjertesuk fra een af Oplysningstidens Heroer kunde suppleres af mange, mange andre. Det er som et Refrain i de gamle Breve i en Tid, hvor det næste Slægtled med Begejstring rustede sig for at gaa paa Barrikaderne.

3. Oplysningstidens Forsøg paa en Reorganisation af Latinskolerne. Arbejdet for Seminarie - Sagen.

De idelige Klager fra Cramer og Universitetet,²⁾ fra Struensee³⁾ og andre af Kirkens Mænd over den daarlige Forfatning

¹⁾ Provst P. Paulsen, Aabenraa, til Sønnen. 29. 3. 35. Acta 400 Nr. 344 Staatsarchiv, Kiel.

²⁾ Sønderj. Aarb. 1933. p. 80 ff.

³⁾ f. Eks. 17. 2. 1764 hvori det hedder: Die mehrsten Schulen in den Städten beider Herzogthümer befinden sich, aus Mangel tüchtiger Präceptorum, u. besonders geschickter Rectorum, in dem kläglichsten Zustand. Der Schade, der hieraus für das gemeine Wesen in allen Ständen entstehet, ist unbeschreiblich gross. Magistratus, als Patronus, wählet u. wocirt an allen Orten (ausgen. Schleswig, Al-

Latinskolerne befandt sig i, de samme Mænds og en lang Række Præsters endeløse Kæde af Ønsker, Bønner, Krav om Oprettelse af Skolelærerseminarier, om Hjælp til Fremme af Almueskolevæsenet i begge Hertugdømmer, nødte omsider Kancelliet til i 1778 at henvende sig til en Del førende Mænd i den lærde Verden i Hertugdømmerne. først og fremmest til Cramer. Henvendelsen besvares prompte af Cramer, og det ser i en Overgang ud til, at der nu skal indledes et Generalangreb til Fremme af alt Undervisningsvæsen, lige fra Kieler-Universitetet til den mindste »vandrende Skole« (schola ambulatoria) paa Heden.

At det stod daarligt til med Latinskolerne, er nævnt i det foregaaende. Tanken om at oprette et Seminar i Tønning døde hen, da Provst Schinmeyer i Tønning, et noget uroligt Hoved, var blottet for enhver diplomatisk Evne, som var nødvendig for at faa et i de Tider saa vanskeligt Projekt bjærget i Land. 1756 faar baade han og Rektor Kleffel i Tønning en Advarsel og Kirkevisitoriet Paalæg om »at forebygge den Slags Stridigheder i Fremtiden.« Selvfølgelig dør Ønsket om at faa oprettet et Seminar ikke hen, men i Tydske Kancelli synes Sagen foreløbig stillet i Bero indtil 1778. Og hvad endelig Almueskolen angaar, ja, saa gik det snarere tilbage end fremad. Befolkningen var mere end uvillig til at udrede de nødvendige Penge, som udkrævedes, Skoleforsømmelser var almindelige, de mest nødvendige Lærebøger fattedes mange Steder. Skolehuset var — hvis man i det hele taget havde bygget et saadant — i Almindelighed en ussel Tilbygning paa 1—2—3 Fag ved Byens Hyrdehus, Skolelærernes Kaar stod langt tilbage for Bestemmelserne i Skoleloven af 1747, nogen fast Ledelse, et selvstændigt Initiativ, som kunde gribe ordnende ind i de fattige Forhold, mærker

tona u. Plöen). Die mehrsten Magistratspersonen sind illiterati, u. es kann von ihnen nicht gefordert werden die zubestellende Schullehrer vorhero zu prüfen, zu Zeiten werden sie durch Freundschaft u. andere Absichten bewogen, ihre Vota einem, obgleich ungeschickten Subjecto, zu geben — die Eltern merken, dass ihre Kinder verseumet werden, u. behalten sie entweder gänzlich aus der Schule zurück, oder, wenn ihre Kinder etwas lernen sollen, müssen sie Privat Informatores halten, oder auch wohl ihre Kinder in fremde Länder schicken.« Acta A XVIII. Nr. 449. Staatsarch., Kiel.

man saa godt som intet til. Kun Klager og gode Raad istemt af tusinde Munde lyder fra alle Egne af Hertugdømmerne.¹⁾

Da træder Prof. Cramer frem i 1778 med en Række præcise, velgennemtænkte Forslag²⁾. Vi har tidligere³⁾ set Cramer som den utrættelige Organisator ved Universitetet. Om det skulde lykkes ham at faa Universitetet bragt paa Fode efter dets store Forfald, ahang i ikke ringe Grad af, om han samtidig kunde faa »die latein. Schulen in den Herzogthümern gründlich verbessert und zweckmässiger eingerichtet« — som han skriver til Tyske Kancelli. Forsøget med at reorganisere Latinskolerne er da et nyt Led i de Bestræbelser, som paa hin Tid udfolder sig for at hæve Kieler-Universitetet.

Generalsuperintendent Struensee havde i førnævnte Brev (A. 17. 2. 1764) søgt Hovedaarsagen til Latinskolernes Forfald og sørgelige Tilstand i Mangel paa »tüchtige Præceptorum und besonders geschickte Rectorum«. Magistraterne i Byerne (med Undtagelse af Slesvig, Altona og Plöen) havde nemlig ikke blot Valg — men ogsaa Kaldsret til alle Embeder ved Latinskolerne, og som Følge heraf var det ikke altid de heldigste Valg, man gjorde, da man ikke altid lod sig lede af Ønsket om at faa en dygtig Mand til Stillingen; en hel Del andre Hensyn spillede jævnlig Hovedrollen ved disse Valg. Heri var der ganske vist sket den Ændring, — paa Struensees Foranledning — at der i 1765 ved kgl. Resolution af 27. Sept. blev bestemt, at alle Valg af Rektorer og Conrektorer i de Byer, hvor Magistraten havde Kaldsret, i Fremtiden skulde stadfæstes af Kongen. Herved bevirkedes maaske nok, at en Del »ganz ungeschickte Subjecti« holdtes ude, selv om de havde de skønneste Forbindelser, men selve Uddannelsen af Lærere for de lærde Skoler rørtes der ikke ved. Latinskolens Lærere var allevegne Teologer, til Tider endog Folk, som aldrig havde bestaaet en Examen. Tilmed var en Examen i de Tider et ret luftigt Begreb og som oftest ingen Garanti for, at Kandidaten var egnet til at overtage et Embede

¹⁾ Visitatsberetn. fra de forskellige Provster.

²⁾ A. XVIII Nr. 449.

³⁾ Sønderj. Aarb. 1933, 58 ff.

i en Latinskole. En ensartet Embedseksamen med bestemte almindelige Krav kendte man ikke, en Afgangsexamen fra Universitetet eksisterede ikke, den eneste Form for Examen, man havde, var en Prøve ved et af de mange Underkonsistorier, som fandtes i Hertugdømmerne (siden 1736). Men mellem disse var der intet Samarbejde, Kravene vidt forskellige og yderst tilfældige, og det bebrejdedes da jævnlige Underkonsistoriernes Medlemmer, at de havde »Nebenabsichten«, d. v. s. ikke behandlede alle ens, begunstigede nogle, holdt andre nede.¹⁾

Cramer ser snart, at her paa dette Punkt maa der især gøres noget for derved at rejse Latinskolerne af deres Forfald, og han henvender sig gentagne Gange til T. K. angaaende denne Sag. Forordningen angaaende en ny Form for Kandidatexamen (1777) søger at bøde paa disse Forhold, idet de mange Underkonsistorier — for saa vidt som de var Examenskommissioner — ophæves, og Prøven skal nu aflægges for en enkelt Examenskommission i hvert af Hertugdømmerne, henholdsvis paa Gottorp og i Glückstadt. Formaålet er tydeligt at faa en Kommission af upartiske Medlemmer, hvor der tillige stilles ens Krav. Generalsuperintendenten bliver selvskrevet Medlem, ligeledes en theol. Professor fra Kiel (efter en bestemt Turnus) og 4 gejstlige Medlemmer udnævnes af Kancelliet.

Men hermed lader Cramer sig ikke nøje. Han har tværtimod ganske anderledes vidtrækkende Forslag. Ønsker, som ikke blot gaar ud paa at højne Præstestanden og den lærde Skoles Mænd intellectuelt, nej, han vil føre hele Folket ind i Oplysningens Land. Alle skal oplyses og forbedres. Først og fremmest Præsterne og Lærerne i de lærde Skoler, thi de skal hver især og hver paa sit Omraade være Kulturspredere, men for Cramer staar det tillige klart, at skal »Oplysningen« naa ud i de fjerneste og mest afsidesliggende Kroge i Hertugdømmerne, saa maa Almueskolerne i en ganske anden Grad end hidtil drages med ind i Arbejdet, d. v. s. saa maa Seminariesagen nu omsider føres igennem. Og hertil var Cramer unægtelig en mere passen-

¹⁾ T. K. Forestill. 3. Aug. 1777.

de Mand end Schinmeyer. Han, den ansete Mand, Husvennen i alle toneangivende Kredse i Hovedstaden, kendt og agtet af alle paa Grund af sin store Lærdom, var ved sin værdige og elegante Optræden som født til at være Anfører i Felittoget mod »Mørket« i Hertugdømmerne.

Hvad vilde saa Cramer?

Af hans Henvendelse til Kancelliet i Aarene 1777 og 78 ser man, at hans Maal er en fuldstændig Reform af alt Undervisningsvæsen i Hertugdømmerne fra først til sidst. Forholdene ved Universitetet var nu saa vidt ordnede, at den altid virksomme Cramer faar Hænderne fri og kan kaste sig over nye Opgaver. At rejse Latinskolerne af deres Forfald er utvivlsomt, som før nævnt, et Led i Genrejsningsarbejdet ved Kieler-Universitetet, men Cramer ønsker først og fremmest ogsaa »Anstalten ausfindig zu machen wodurch nach u. nach auf dem Lande bessere Schulmeister erlangt werden können«¹⁾ Endvidere foreslaar han, at der oprettes et Slags filologisk Institut i Tilknytning til Universitetet, hvor de vordende Adjunker i Latinskolerne skal have deres Uddannelse. Her skal især holdes Forelæsninger over Pædagogik, Litteraturhistorie, Rhetorik, Examinatorier i Græsk og Latin m. m., og Eleverne her skal tillige være Lærere ved det Skolelærerseminar, som han ønsker oprettet. Endvidere ønsker han et »Ober-Schulcollegium« i Altona, hvor alle Kandidater, som vil være Lærere ved Latinskoler i Hertugdømmerne, skal aflægge en særskilt Prøve. Overpræsidenten og Provsten i Altona samt alle Gymnasiets Professorer og Lektorer skal have Sæde i dette Collegium, og det skal have vidtgaaende Myndighed m. H. t. Latinskolernes Indretning, Lærerkaldelser etc. Endelig fremsætter han Ønsket om at faa nye og tidssvarende Lærebøger i alle Skoler og foreslaar en Række Mænd, som vil være særlig egnede til at affatte disse. Af disse sidste Betænkninger ser man, at nu skal den flade og aandsforladte »Oplysning« bemægtige sig Skolerne, thi enhver folkelig Tanke, som man kunde tænke sig, at Skolerne skulde

¹⁾ 16. 5. 1778 Acta XVIII Nr. 449.

befordre eller udvikle, er her skaaret bort som med en Ragekniv.

Kancelliet behandler Forslaget med megen Velvilje, og hen paa Sommeren tilstiller det Cramer de Hovedpunkter, som skal danne Grundlaget for den kommende Reform af Undervisningsvæsenet i Hertugdømmerne. I Skolerne ønsker Kancelliet »den Unterricht mit Abschaffung des darin herrschenden Mechanismus nützlicher einzurichten«. Det ene Ord »nyttigere« er som en Hovednøgle til Forstaaelse af hele Forslagets Aandspræg. Hvad Latinskolerne angaar, ønsker man en radikal Forandring, idet alle Latinskoler skal indeles i 3 Grupper. I hvert af Hertugdømmerne ønsker man for Fremtiden kun 3 egentlige Latinskoler (lateinische Hauptschulen, Vorbereitungsschulen für die Universität). De 3 slesvigske skal ligge i Flensborg, Husum og Slesvig, de holstenske enten i Kiel, Itzehoe, Glückstadt, Plöen eller Rendsborg (idet Gymnasiet i Altona vedblivende skal indtage en Særstilling). Alle de øvrige degraderes til Realskoler, hvor der endog skal skelnes mellem Realskoler af 1. Rang og »Realschulen inferioris ordinis«.

I de første skal Disciplene have en saadan Undervisning, »dass sie von da in secundam einer Hauptlatein. Schule gelangen können«. Skolerne i Haderslev, Tønder, Eckernförde, Tønning, Meldorf, Crempe, Segeberg samt to af de ovennævnte holstenske Skoler, skal omdannes til den Slags Realskoler. De øvrige (d. v. s. Skolerne i Aabenraa, Sønderborg, Bredsted, Garding, Frederiksstad, Burg, Heide, Wilster, Utersen, Oldesloe, Lütjenburg, Heiligenhafen, Oldenburg og Neustadt), skal for Fremtiden være »Realskoler af lavere Rang«, og her skal kun undervises i Begyndelsesgrundene.

Privatundervisningen skal modarbejdes, uden at man dog direkte forbyder den. Det viser sig tydeligt, at Hensigten er at uniformere Skolen gennem et »Skolecollegium«, og som Kronen paa Værket et »Oberschulcollegium«, som skal føre Tilsyn med alle lærde Skoler i Hertugdømmerne.

Kancelliet ønsker endvidere et Seminar oprettet i Kiel og aabnet snarest mulig, »hvis det kan lade sig gøre endnu

i Aar, eller i hvert Fald til Paaske 1779«. Man mærker, at nu skal det være Alvor med den Sag, som saa længe havde beskæftiget Sindene i Hertugdømmerne.

I alle Skoler ønskes nye Lærebøger indført, lige fra A. B. C.-Bøger til græske og latinske Gramatiker, og Cramer selv anmodes om at affatte en ny Katekisme, som skal afløse den pontoppidanske. Til Slut opfordres Cramer til at »afgive sine Bemærkninger til Skoleloven af 1747« d. v. s. at udarbejde en ny Skolelov i Oplysningstidens Aand. Kancelliet haaber saa, at ikke mindst de lærde Skoler i begge Hertugdømmerne kommer »auf einen besseren Fuss«, og at Universitetet i Kiel derigenem bliver »brauchbarer u. gemeinnütziger für das allgemeine Beste.«

Cramer griber med Begærlighed disse Tanker, som jo i det store og hele fra første Færd var tænkt af ham selv. Og han, der »var optændt af den virksomste Gavnlyst i sit Hjerte«, faar nu en kærkommen Opgave lagt i sin Haand. Men — at affatte en ny Skolelov, at skrive Lærebøger, reorganisere Latinskoler samtidig med at Stillingen som Professor og Kansler lagde stærk Beslag paa hans Tid, kunde ikke ske fra den ene Dag til den anden. Lærerseminariet skulde oprettes hurtigst muligt, og at faa «denne herlige Stiftelse» — som Cramer jævnlig kalder Seminariet — igang, var vel ogsaa hans kæreste Tanke. Men samtidig arbejder han paa den nye Skolelov, som jo egentlig skulde være Grundlaget for hele Undervisningsvæsenets Reform. Arbejdet svulmede op i et uhyggeligt Omfang, og blev i den følgende Tid i forskellige Dele indsendt til Kancelliet. Af Interesse for os her er at se, hvad det er for Hovedtanker, som præger Cramers Arbejde, og som skal præge Skolen. ikke blot den højere Skole, ogsaa Almueskolen.

Naar man blader dette voluminøse Værk igennem, lyser det ud fra hver en Side, at Hensigten er denne ene: at civilisere, at opdrage Børn og unge til pæne, skikkelige, gavnelystne og — frem for alt — fredsæle Mennesker uden andre Interesser end dem, som hører Døgnet og Jorden til, veldresserede og velkendt med alle Pligter, især den ene: Pligten mod sig selv og

sin egen Krop. Det er ikke alene Rationalismens men ogsaa Materialismens Tidsalder, som skal fremmes. Vi ser egentlig her Cramer fra en helt ny Side og mærker, at han er fulgt godt med Tiden, gledet med Strømmen. Hans Betænkning, — som heldigvis endte i hans Skrivebord¹⁾ — vilde unægtelig have passet bedre for Skoler blandt Indianere og Hottentotter end for de slesvigske Skoler. Her er Civilisationsbestræbelser og Rationalisme i sin vulgære Form knyttet sammen i skøn Forening, og der er ikke levnet en eneste Paragraf, hvor der tages Hensyn til, at Forslaget ogsaa var bestemt for slesvigske Børn. Enhver folkelig Tanke er lukket ude, at Slesvig paa det Tidspunkt var et saa godt som rent dansktalende Land med (i hvert Fald for Nordslesvigs Vedkommende) danske Skoler, ses ikke af det Skoleforslag.

Udover nogle geografiske Navne er der intet, som minder om, at Forslaget er bestemt for Hertugdømmerne, for et Folk af en bestemt Afstamning, med en bestemt folkelig Egenart fra Oldtidens Dage, alt det er opgivet, til Gengæld er der sat en Streg under Fællesmenneskeligheden, eller paa Latin: *I n t e r n a t i o n a l i s m e n*. D. v. s. der skal ikke undervises i Fædrelandshistorie, (nogle Bemærkninger falder dog af i Geografitimen) kun i »*U n i v e r s a l g e s c h i c h t e*«, hvor — selvfølgelig — Oldtiden ganske dominerer. Det er pacifistisk indtil Trivialitet. Der maa ikke tales meget om Krige, derimod især om fredelige Sysler, enhver heroisk Skikkelse skal udleveres til Glemselen, til Fordel for den, som opfandt Spiderokken og slige Ting.

I særlig Grad mærkes den rationalistiske Tendens, hvor der tales om Religionsundervisningen. Her kommer det kun an paa, at «*die Lehre der Religion*» bliver »*dem Verstande einleuchtend u. gewiss, dem Herze angenehm u. wichtig*«, d. v. s. der skal udelukkende tales til Forstanden, alt det religiøse skæres bort og Skallerne, som bliver tilbage ved hin Proces, skal

¹⁾ Hvor Enken fandt den og forsøgte at slaa Mønt af den. Kancelliet vurderede den til 150 Daler, som J. A. Cramer fik udbetalt, »da han trængte mest til Pengene af alle Cramers Børn«.

afstive Afsnittet »om Pligterne« og begrunde en Moral, som er et rent humanistisk Foretagende. At banke Afsnittet om Pligterne ind i Børnene er Skoleforslagets fornemste Opgave. Hermed begynder det, og hermed ender det, og derfor sættes hele Apparatet i Gang. Herudfra er det da ogsaa forstaaeligt, at i Latinskolen skal især læses Ciceros «de officiis», »auch zuweilen Seneca«. Cramer udtaler til Slut Haabet om, at dette Forslag vil danne »egnede Subjekter«, og han sender i Efteraaret 1781 den sidste Sending til Kancelliet, hvor det imidlertid holdtes inden Døre, ikke paa Grund af dets Indhold, men vel snarere fordi dets Realisation vilde koste 2500 Rigsdaler aarligt. Nogen Betydning fik det saaledes ikke, men det viser os, hvilken Aand Oplysningstiden søgte at faa listet ind i Hertugdømmernes Skoler.

Mere Held fik Cramer med »den herlige Stiftelse«, Seminariet. Som allerede nævnt blev det i 1778 bestemt, at det skulde oprettes i Kiel og aabnes saa snart som muligt. Imidlertid kom ogsaa i dette Tilfælde Pengevanskeligheder til, og først i 1780 tilvejebragtes de fornødne Midler; af den kgl. Kasse fik Seminariet et Tilskud paa 7000 Rigsdaler, medens Ridderskabet gav 10,000 Rigsdaler.¹⁾ Heldigt for Seminariets Tilblivelse var det, at Konferensraad F. G. Muhlius før sin Død i 1778 havde testamenteret Hovedbygningerne til Godset Damperhof foruden en større Kapital til Fordel for Oprettelse af et Vajsenhus i Kiel.²⁾ I 1780 bestemtes det, at Vajsenhuset (Muhlius-Stiftelsen) skulde forenes med Seminariet, idet Seminaristerne og deres Lærere skulde forestaa Undervisningen af Drengene, mod til Gengæld at faa en Del af Lokalerne til Brug for Undervisningen og til Sovesal for Seminaristerne, og nogle af Seminarieeleverne blev ogsaa bospist i Stiftelsen »zur besseren Aufsicht an dem Tische«. — 24. Juni 1781 blev Seminariet aabnet, som det første i Danmark. Det begyndte under smaa Forhold, men ved Cra-

¹⁾ Heinrich Müller: Von der Entstehung, Einrichtung u. hist. Wirksamkeit des königl. Schulmeisterseminarii in Kiel — — P. B. 1788 p. 113—48. Akter vedr. Sem. især Abt. 47 Nr. 150. St. K. — T. K. Forestillinger Febr. 1780 Rigsark.

²⁾ H. Eckardt, Alt-Kiel, Kiel 1899, p. 136 f.

mers ihærdige Arbejde og mærkelige Evne til at faa de rette Mænd til den rette Plads, kom det snart ind i en rig Blomstringsperiode. Cramer holdt den øverste Ledelse i sin Haand saa længe han levede, og dets Indretning og Plan er da ogsaa helt og holdent præget af hans Aand, saaledes som vi møder hans Tanker i den lige omtalte Skolelovs Betænkning. Her møder vi Oplysningstidens Tanker i Renkultur, og ikke, som — trods alt — ved Universitetet, i en mere afdæmpet Form. Nytte-hensynet dominerer her fuldstændig i Undervisningen, og kunde Universitetsundervisningen med Rette betegnes ved Ordet »Vielwisserei«,¹⁾ saa er Linen her løbet ud i saa Henseende. Her er Maalet fuldt. Foruden Undervisning i de almindelige Fag vrimler det her med »nyttige Fag«. Prof. Reiher underviser f. Eks. i Sundhedslære, i «teoretisk og praktisk Havebrug», i alm. Landbrug, Kateketen Michelsen i «Naturlig Religion»- Tegnemester Voigt i Tegning, Bogbinder Løwe i Bogbinderi — »disse saa nyttige Kunster« o. s. v.

Glad og tilfreds skriver Cramer til Kancelliet om Undervisningen og Seminariets Indretning. »— — ich darf Gott zum Preise sagen, dass gewiss die Staaten des Königs mit der Zeit vorzügliche Vortheile von diesem Institute erhalten werden«.

Seminariet var indrettet som Internat, idet Seminaristerne baade spiste og boede der, — (for Resten for en ringe Pris, 40 Rigsd. aarlig for alt, medindbefattet Undervisning), og Eleverne blev kørt i stramme Tøjler. I Instruksen hedder det f. Eks.²⁾ at de ikke maa gaa udenfor Seminariet uden i Forvejen at indhente Tilladelse dertil, de skal tidlig i Seng og rettidig op, holde sig rene, klæde sig beskedent, »ihrem künfftigen Stande gemäss« o. s. v. Fire Lærere forestod Undervisningen, mest kendt af dem er Seminariets Forstander, den senere Prof. Heinrich Müller,³⁾ en begejstret Tilhænger af Rationalismen, og stor Humanist, en Mand, som ikke alene sad inde med alt hvad Tiden ansaa for ret og brugbar Viden, men som ogsaa

¹⁾ S. A. 1933 p. 85.

²⁾ Abt. 47 Nr. 150. St. K.

³⁾ Se nærmere v. Brandt Geistesleben u. Politik — — p. 227—31.

i en sjælden Grad formaaede at popularisere alt og at bibringe sine Elever sin egen Aands Præg. De var som Voks i hans Hænder, og det er Müller, som skabte Oplysningstidens menige Soldater, som nu i de følgende Aar i spredt Fægtning rykker ud over Landet. »Er kannte und liebte die Klassiker, soweit sie von Pathos und Romantik frei waren« — siger v. Hedemann-Heespen om ham,¹⁾ ja »Pathos und Romantik« skulde Müller nok holde ude af sit Institut, til Gengæld gav han vid Plads for en rationalistisk, for ikke at sige materialistisk Anskuelse af Verden, baade for Religion og Moral, Videnskab og Kunst, kold Beregning og den tørre Forstands Despotisme, som foragtede alt, hvad der ikke fandt Plads i Begrebets trange Former, fordrev Troen med dens fromme Anelser, Fantasien med dens Verden af Under og Skønhed, Fornuften med dens evige Urbilleder. En iskold Aand raadede i dette Institut. Men foreløbig satte Tidens Børn store Forhaabninger til det, og man havde store Forventninger til Seminaristerne, som her fik deres Uddannelse. Ogsaa i Kongeriget bredte disse Forventninger sig, især i de tyske Kredse,²⁾ Ludv. Reventlow fik f. Eks. allerede i 1783 tre sønderjydske Seminarister fra Kieler Institutet, som skulde overtage ledende Stillinger i de nye Skoler, som Reventlow fik oprettet paa sine Godser. Endog det første Seminar i Kongeriget, Blaagaards Seminarium, blev en Slags Aflægger af det Cramersk-Müllerske Institut, idet dets Førstelærer blev en Kieler-Seminarist.

I en Tid, hvor man ansaa »fornuftig« Opdragelse som Vej til moralsk Fuldkommenhed og indbyrdes Kærlighed, og som endnu mere ønskede Lovlydighed og »patriotisk« (d. v. s. almennyttig) Handling af sine Borgere, saa man med særlig Forventning netop hen til Seminaristerne. Ja, man møder endog her og der i Datidens Litteratur Analogier mellem dem og hin store i Athen, som blev en Slags Fødselshjælper for en ny Tid i Helles. — Men ikke alle saa med lutter Velvilje hen til Müller og hans Seminar. Oppositionen mod det kom især fra to Sider, fra

¹⁾ Die Herzogthümer u. die Neuzeit p. 468.

²⁾ Bobé Reventl. Familiepapirer II p. X ff.

de akademiske Kredse i Hertugdømmerne og fra de herrnhutiske Ecclesiolae i Nordslesvig. Akademikerne klagede over Seminaristernes Indbildskhed, at de havde for store Tanker om sig selv, til Trods for at deres Viden var mere end overfladisk, og man gjorde gældende, at de i deres Uddannelse altid maatte nøjes med anden og tredie Haands Viden, og at netop en saadan »Dannelse« fører til Hovmod. Og i de herrnhutiske Kredse blev man hurtigt klar over, at Seminaristerne var stærkt smittet af Tidens Irreligiøsitet, at de førte falsk Lære og bragte den ud i Folket. Man føjede til, at deres Levned og Opførsel ofte var forargelig. Selvom Seminaristernes Religiøsitet var som Tidens i Almindelighed, saa tog de i hvert Fald mere haandfast paa de nye Lærdomme end de, der havde større Dannelse. Halvfemserne er — som vi siden skal se — i høj Grad Uroens Aar i Hertugdømmerne. Et Pust fra Frankrig gaar over Landet, det gærrer allevegne, endog svage Tilløb til revolutionær Propaganda mærkes i Holsten. Agendestriden breder sig fra Sogn til Sogn. Hertil kommer nu i de samme Aar »S e m i n a r i s t s t r i d e n« De faa Kieler-Seminarister, som i 90-erne ansattes i Nordslesvig, blev ved deres robuste Oplysningstrang medvirkende til, at Oppositionen mod dem og Seminariet i Kiel fik Luft under Vingerne, at især i Folkets brede Lag Uviljen mod dem bredte sig. I Abild Sogn¹⁾ forklarede en Kieler-Seminarist f. Eks. Folket, at Daab og Nadver ikke hørte med til Kristendommen, at de var uden Betydning; slige Udtalelser gav Agendestriden, som just nu i Slutningen af Aarhundredet breder sig, ny Næring, i det hele taget tog de virksomt Del i den, og i Indlæggene mod Adlers Agende mærkes ogsaa Befolkningens Uvilje mod Seminariet i Kiel og dets Elever. Saaledes skriver f. Eks. »en slesvigsk Herredsfoged.«²⁾

¹⁾ Visitatsb. 1793. Beilage O, Stk. K.

²⁾ Schreiben eines schleswigschen Hargesvogts. 1798: Manche der Seminaristen wissen vor Stolz und Pedanterei nicht auf welchem Fuss sie gehen oder stehen sollen, sie bringen uns allerlei Zweifel in den Kopf, halten sich über unsere alte, ehrwürdige Prediger auf, fluchen aerger als Soldaten. — —«

(Af Stolthed og Pedanteri ved mange af Seminaristerne ikke, paa hvilket Ben de skal staa, de stikker os allehaande Tvivl i Hovedet,

Een af de meget faa nordslesvigske Præster, som paa hin Tid stod i Forbindelse med Christiansfeld, Pastor N. Windekilde i Vilstrup, henvender sig til Fritz Reventlow med Klager over de daarlige Seminarister, og da Müller i 1805 blev afskediget, som Leder af Seminariet, sender Windekilde ham paa egne og paa Befolkningens¹⁾ Vegne en rørende Takkeskrivelse.

Det første offentlige Angreb mod Müller og hans Seminarister kom i 1796 i Form af en Pjece: »Ueber Seminarien u. Seminaristen, mit besonderer Rücksicht auf die Seminaristen des Kiel'schen Instituts.« Angrebet kommer fra rationalistisk Side, og der tales især om Seminaristvisdom og »unreife Neuerungs-sucht«. Den anonyme Forfatter ængstes for Seminaristernes »Verbreitung einer z u f r ü h z e i t i g e n religiösen Aufklärung«. Skriftets Hovedbetydning blev, at det gav Anledning til en Presse- og Pjecfefejde, som tilsidst blev Müllers og Seminariets Skæbne. Først optræder nu en Anonymus, som kalder sig Magister Seidenstücker, som i 1799 sender en ny Brandraket op. »Über Schulinspektion« kalder han sit Skrift. Her drejer Spørgsmaalet ind paa en ny Bane, og Kravet om den verdslige Skole dukker op. Skolen skal løsrive sig fra Kirken. Under Kirkens Aag har Skolen vansmægtet i 600 Aar, endog 300 Aar efter Luthers Reformation, nu skal det være Slut. Forfatteren er fyldt med Had til Kristendom og Kirke, og vil vise, »hvor uheldigt det er i vor Tid at overlade Præsterne Skoleinspektionen«. Angribernes markskrigerske Raab virker imidlertid ubehageligt langt ind i den rationalistiske Lejr, selv i de Kredse bliver de mange nye Højttalere for besværlige og for højkrøstede. »De (Seminaristerne) er som Børn, der ikke forstaar at omgaas en Saks. Ved deres voldsomme Oplysningstrang falder de med Døren ind i Huset og skader den gode Sag meget«, — siger »ein Däne« i eet af Aug. v. Hennings Tidsskrifter, og bag Mærket skjuler sig vel nok v. Hennings selv, den radikaleste af de ra-

gør Nar ad vore gamle, ærværdige Præster, ofte bander de værre end Soldater og spotter vor Kristne Religion. Vi beder — føjer Forfatteren til — for dem og vore stakkels Børn.«)

¹⁾ »Die allgemeine Stimme des Volkes«.

dikale. Nu blæses der Alarm fra alle Sider, fra det yderste Venstre, hvor v. Hennings staar, til Emkendorfkredsen og Mathias Claudius. Da Fritz Reventlow i 1800 i Egenskab af Universitetets Kurator bliver »Oberaufseher« ved Seminariet, og een af de unge Brushoveder i 1801 forsøger sig som Apologet ved at udgive en saakaldt »Ehrenrettung der Kieler Seminaristen«, sætter den brede Sfalax sig i Bevægelse. Mathias Claudius henvender sig til Præsidenten for Tyske Kancelli, Cai Reventlow, og beder om »dass dem Unfug gesteuert wird.«¹⁾ v. Hennings haaner »das unreife seminaristische Produkt« i sit Tidsskrift »Genius des neunzehnten Jahrhunderts«, nogen Diskussion vil han ikke indlade sig i, og han sender hele Forhandlingen til Kancelliet. — »Ehrenrettung« kunde ogsaa nok give Stat og Kirke noget at tænke paa, og her ser man Frugten af den Sæd, der er saaet i Kieler-Seminariet. Hovmodet og Kirkehadet gaar her over alle Grænser. Kieler Seminaristerne føler sig som »eine pädagogische Autokrati« i Hertugdømmerne, og de alene er i Stand til at bibringe Befolkningen »klarere Indsigter«. Mod de gamle troende Præster i Hertugdømmerne rettes den ene Forhaanelse efter den anden, selv de rationalistiske Præster maa staa for Skud. Præsterne er i det hele taget i Forfatterens Øjne usle Bagstræbere og Fjender af alt, hvad der er godt. Seminaristernes Forsøg paa at forbedre Forholdene modarbejder de. Fulde af Forfængelighed og Egenkærlighed maser de paa for at faa uindskrænket Magt (over Skolen), Folket holder de stadig i Uvidenhed i Sager vedrørende Religion, og de bliver ved med at forkynde »det gamle Sludder« for Folket. Seminariesagen blev nu sat paa Spidsen, og Cramers »herlige Stiftelse«, som den jævne Befolkning alt længe havde set skævt til, og især dets Leder Prof. Müller faar ved slige »Forsvarere« nu strid Modvind. Ganske vist svarede General-superintendent Callisen i det Votum,²⁾ som blev ham afkrævet,

¹⁾ Brevet gengivet hos Brandt. a. S. p. 438 f.

²⁾ 26. Okt. 1801 som bl. a. ogsaa indeholder følgende Ord, der kendetegner den stille, fromme Mands Forhold til Rationalismen. »Meine Denckungsart in Absicht der neuen Religion ist bekannt, ich habe mich nicht gescheut, öffentlich mich dagegen zu

at »Ehrenrettung« var et ganske ubetydeligt Skrift, at det var for naivt til at kunne virke i farlig Retning o. s. v., men han føjede til, at Seminariet nu vilde blive endnu mere udskreget, at dets Arbejdsro nu var forbi. Og den var forbi. Den unge Johannsens »Ehrenrettung« blev Kieler Seminariets Ulykke. I 1804 stilles Müller overfor det ubehagelige Valg enten at træde tilbage frivillig — i saa Fald stilles der ham et Professorat i Filosofi i Udsigt — eller lade sig afskedige. Efter 3 Dages Betænkningstid vælger han det første, velvidende, at han i Frømtiden — ved Siden af Reinhold — maatte friste en Skyggetilværelse. Hans Efterfølger H. D. Hermes,¹⁾ en gammel Mand, som tilmed slet ikke var Stillingen voksen, maatte hurtigt trække sig tilbage. Hans Kaldelse til Kiel gav Anledning til nye Ramaskrig fra rationalistisk Side. «Ein Geschrei hat sich gehoben, laut u. wütend, mit Aussprechung der größten u. ungläublichsten Beschuldigungen, aber ohne den mindesten Beweis auf die blosse verleumderische Behauptung unberufener Auflaurer« — — skriver Fritz Reventlow til Kronprinsen.²⁾ Og han taler videre om »eine fanatische Verbindung wider die Herstellung — — — des Religionsunterrichts«. Ved Omtalen af Agendestriden i Hertugdømmerne vil der være mere passende Lejlighed til at se nærmere paa denne »fanatiske Sammenlutning« og dens Planer. Nok er det, Hermes gav Anledning til nye Stridigheder, som nødvendigvis maatte ende med, at han, den gamle Mand, som vel ikke helt med Urette blev kaldet »Wöllners Knecht«, trak sig tilbage. Kieler Seminariet sygnede nu langsomt hen. Strid og Splid herskede indenfor dets Mure,³⁾ og i 1823 (paa en Maade allerede 1820) blev det ophævet. —

erklären, u. bereue es nicht, was ich auch habe darum leiden müssen. — — — Meine Berichte werden später zeugen, dass ich nicht geschwiegen habe. Abt. 47 Nr. 150. St. K.

¹⁾ Om Stridens videre Forløb se Brandt a. S. p. 231 ff.

²⁾ Brev af 31. Aug. 1905. Abt. 47 Nr. 150 St. K.

³⁾ 13. 2. 1808 klager Direktionen f. Eks. — — nie, nie hat ein solcher Geist der Unordnung, der Widersetzlichkeit geherrscht wie jetzt«, — og Kateketen Matthiesen skriver 13. 1. 1808 »— — laut u. frech wagen sie (Seminaristerne) es schriftlich u. mündtlich mir die schnödeste Verachtung gegen die hl. Wahrheiten unserer Religion zu erkennen zu geben.« *ibid.*

For Skolevæsenet i Nordslesvig blev Kieler-Seminariet næppe af særlig Betydning. I vor Periode er der egentlig kun meget faa Lærere i Nordslesvig, som er udgaaet fra Cramers og Müllers Institut. F. Eks. var der i 1811 i Aabenraa Amts samtlige Landsbyskoler kun 3 Lærere, som var udgaaet fra Kiels Seminar, nemlig: Degn Dietrichsen i Løjt (siden 1796) Degn Jessen i Bjolderup (siden 1806) og Degn Jespersen i Bedsted (siden 1799). Hertil kom saa een Seminarist fra Tønder, og een, som havde været i Kiel, men ikke faaet nogen Examen.¹⁾ Imidlertid blev Kieler Seminaristerne i Nordslesvig ogsaa ved deres »Neuerungssucht« medvirkende til, at Stridighederne i 90erne blev uddybet, at Kløften mellem Befolkningen og Oplysningstidens Aktører blev bredere. Men herom senere ved Omtalen af Stridighederne angaaende Adlers Agende.

Større Betydning for Nordslesvig fik selvfølgelig S e m i n a r i e t i T ø n d e r. Og dog maa heller ikke Tønder Seminars Betydning paa Oplysningstiden overvurderes. Dets Elevtal var i Begyndelsen ret ringe, og først omkring ved Aar 1810 befinder det sig i stadig Stigning. Selv om der altsaa var to Seminarier i Hertugdømmerne, var alligevel kun et meget lille Mindretal af Oplysningstidens Lærere seminarieuddannede. (Jævnfør Beregningen for Aabenraa Amts Vedkommende 1811). Langt de fleste havde enten slet ingen Uddannelse, og var altsaa i bogstavelig Forstand Autodidakter, eller havde faaet deres Uddannelse hos en eller anden af Oplysningstidens mange skoleinteresserede Præster. Ikke saa helt faa »Præstegaardsseminarier« kunde nævnes fra hin Tid, og en Del af disse Elever har sikkert faaet en bedre Uddannelse (d. v. s. en Uddannelse, der passede bedre for de nordslesvigske Forhold), end de Seminarister, som udgik fra Kiel og Tønder.

4. Seminariet i Tønder paa Oplysningstiden.

Som bekendt er Seminariet i Tønder grundlagt af Provst Balthasar Petersen,²⁾ vel nok den sidste Polyhistor i Nord-

¹⁾ C. II. 2. Nr. 304. St. K.

²⁾ født 1703 i Tønder, hvor Faderen var Kniplingshandler. Studere-

slesvig. Saa længe han levede, eller i hvert Fald til 1786 var Seminariet et privat Undervisningsinstitut i Lighed med de andre »Præstegaardsseminarier« i Tiden. Indtil ca. 1762 havde han tillige undervist vordende Præster, som ofte udelukkende fik deres Uddannelse hos ham,¹⁾ og Generalsuperintendent Reuss roste ved Visitatsen i 1752 hans Undervisning, idet han indberettede til Kongen, at hans Studenter »in 2 Jahren mehr nützliches lernen, als wenn sie in zwei Jahren auf einer Academie gewesen wären.«²⁾ Imidlertid har Pastor Michelsen paa vist, at Provstens Lærerseminar er af væsentlig ældre Dato, end man ellers i Almindelighed antog, idet han allerede i 1752 har begyndt sit Arbejde med at uddanne Skolelærere, først og fremmest til sit eget Provsti, »damit Tondern-Amt einen guten Vorrath tüchtiger Schulmeister habe«. Hans Institut er imidlertid et ganske privat Foretagende, og om noget Seminar i en senere Tids Betydning er der her ikke Tale. Et egentlig Lærerseminar findes først i Tønder i 1787, eller, om man vil, i 1803, da der sker en gennemgribende Ændring i Byens Skolevæsen, da Subrektor Forchhammer fra Husum bliver Rektor i Tønder. Kort før sin Død havde Provst B. Petersen imidlertid testamenteret største Delen af sin Formue til det Seminar, som skulde afløse hans eget Institut, og som nu efter 1786 kaldes Skolelærerseminariet i Tønder.³⁾ Hans Hensigt var, at ogsaa efter hans Død skulde her uddannes »tüchtige Schulhalter, bessere als zuvor«. Degnesønnerne fra Tønder Amt havde Forret til Optagelse i Seminariet. Næst efter dem, kom de »fra de danske Egne«. Seminariet er vel egentlig tænkt som et Seminar for den danske Del af Slesvig, men betegnende for Forholdene dengang er det, at man ikke holdt det for nødvendigt, at Semina-

de Teologi, Filosofi, Jura og Medicin i Jena og Kiel. 1729 Pastor prim. i Læk. 1739 Provst i Sønderborg. 1746 Provst i Tønder. 1747 Konsistorialraad. Død Nytaarsdag 1787. Se nærmere Jensen u. Michelsen, S—H. Kirchengesch. IV. p. 325 ff.

¹⁾ Ernst Michelsens Afhandling: Die ersten Anfänge des Tondernschen Seminars, i Schriften des Vereins für S—H. Kirchengesch. 2. Reihe VI. p. 127—144.

²⁾ *ibid.*

³⁾ Fundats af 14. 11. 1786, aftrykt i Chronol. Samml. 1786 p. 176. ff.

risterne skulde have særlig Undervisning i Dansk, kun »durch Besuche der Frühpredigten in der dänischen Sprache« skulde de øve sig i det danske Sprog, derimod ansaa man det for heldigt, at de vordende Lærere kunde »Cornelium Nepotem fertig interpretiren«. Ledelsen af Seminarierne overgav Provst Petersen til en Direktion, bestaaende af Provst og Amtmand, Borgmester og Byens tre Præster. Indtil 1803 var Forholdene i korte Træk saaledes: Undervisningen fandt Sted i Byens forskellige Skoler, hvor Seminaristerne undervistes sammen med Børnene; hos Rektor ved Byens Latinskole fik de desuden nogen Privatundervisning. Maalet for deres Uddannelse var at bibringe dem en lignende Kundskabsmængde, som en Dreng i Tertia havde. Især dette sidste ændredes i 1803, men ogsaa paa flere andre afgørende Punkter sker der Reform, som vidner om Oplysningstidens pædagogiske Sans og Evne. I 1803, da den daværende Rektor Carstensen, Provst B. Petersens Svigersøn, var død, blev Latinskolen nedlagt, og hele Byens Skolevæsen — og dermed ogsaa Seminarieundervisningen — nyordnedes af Generalsuperintendent Adler. Adler, som havde tiltraadt sit Embede 1792, havde i de første Aar sit Embedssæde i Tønder, (hvor han tidligere var Provst 1792—96) og opdagede her snart en hel Del Mangler ved den daværende Ordning. Bl. a. indsaa han det uheldige i, at Seminaristerne blev undervist sammen med Børn i Byens Skoler og altsaa ikke havde egne Lærere. at Maalet for deres Uddannelse var forfejlet, man skulde ikke danne Tertianerdrenge af voksne Mennesker, men Skolelærere; men fremfor alt bemærkede den praktiske og indsigtfulde Adler den store Fejl det var, at »der ganze Unterricht deutsch ist, da doch das Seminarium besonders für die dänischen Schulen brauchbare Schullehrer bilden soll, und die grösste Zahl der Alumnen aus geborenen Dänen u. aus dänischen Kirchspielen des Herzogthums bestehet.« Undervisningen i Latin anser Adler ligeledes for ganske overflødig, ja besværlig og unyttig for Seminarister. Da Byens Skolevæsen i 1803 nyord-

nes af Adler,¹⁾ afhjælpes en Del af disse Mangler. Seminarierne knyttedes nu til Byens Borgerskole, og her skal Seminaristerne uddannes til »Lehrer deutsch. und dän. Schulen«, og foruden den almindelige Undervisning i Skolens 3 øverste Klasser, skal Seminaristerne desuden have 6 Privattimer hos Rektor, 2 i Pædagogik og Katekese, 2 Timer »in dem fortgesetzten Unterricht in deutsch oder dänischer Sprache«, 2 i Tegning og Sang. Og ved Afgangsprøverne skal de examineres i baade Dansk og Tysk.²⁾ Pastor A. C. G. Schmidt³⁾ underviste i Dansk, som i hvert Fald fra 1811 var obligatorisk Fag for alle Seminarister. Det havde været rimeligt, at Dansk i 1803 var bleven Undervisningssprog, vi ser senere, at det Krav gentagne Gange rejses paa Oplysningstiden, men som Forholdene laa den Gang, — i en Tid, hvor alle tænkte og talte »universelt«, og ingen var særlig stemt for en fuldstændig Omkalfatring i sproglig Henseende, laa en saadan Ændring vel udenfor det muliges Grænser. Fagtrængselen kom ogsaa til at præge Borgerskolen og det til den knyttede Seminar, og Rektoren blev en med Fag overlæst Mand.⁴⁾ Foruden at skulle undervise i Fransk, Tysk, Engelsk og Dansk, i Historie, Geografi, Naturlære, Naturhistorie, Antropologi, »Moral og Fornuftlære«, maatte han efter § 3 i Skoleregulativet af 1804 forpligte sig til ogsaa at undervise de Elever i Græsk og Latin, som ønskede Privatundervisning i disse Fag. Med berettiget Bekymring spørger derfor Tyske Kancelli: »werden nicht alle diese Forderungen die Kräfte u. die Zeit eines Mannes übersteigen? und wie kann ein Mann in allen den genannten Fächern hinlänglich bewandert seyn?«

Af stor Betydning for Tønder Seminar paa Oplysningstiden blev det, at Pastor P. Prahl i Vedsted i 1809 paa Adlers Foran-

¹⁾ Anordning betreff. den künftigen Unterricht der Zöglinge des Tonderschen Schullehrer-Seminars in der neu einzurichtenden Hauptschule 1803.

²⁾ Ses bl. a. af Examinationsbeviserne.

³⁾ Født i Drelsdorf 1770, siden 1800 Diaconus i Tønder. 1826 Sognepræst i Husby.

⁴⁾ A. XVIII, Nr. 1870, Stk. K.

ledning blev udnævnt til Provst i Tønder og derved kom med i Seminariets Ledelse. Betegnende for Forholdene paa Oplysningstiden er det, at Prahls blev Provst i Tønder, udelukkende fordi han var en interesseret og dygtig Skolemand og i særlig Grad vilde egne sig som Seminariets Tilsynsførende og Talsmand.¹⁾ Man begrundede Udnævnelserne med, at »han har gjort sig fordelagtigt bekendt ved at udgive adskillige nyttige Skolebøger, (se senere). Især har han altid taget sig meget af Skolevæsenet (immer sehr thätig angenommen), og hans Fortjenester paa det Omraade vil sent glemmes. I en Aarrække har han (i Vedsted) paa egen Regning dannet fattige Børn til delvise Skolelærere. I Tønder vilde han derfor være rigtig paa sin Plads.« Hverken Adler eller Kancelliet blev i saa Henseende skuffet. Prahls tog sig varmt af Seminariet og gjorde alt, hvad han formaaede, for det og dets Elever. Ved Vejs Ende faar han da ogsaa den Ros, at han har erhvervet sig »unsterbliche Verdienste um die Anstalt.«²⁾

5. Forslag om at oprette danske Seminarier i Slesvig.³⁾

Gentagne Gange i Tiden mellem 1805 og 1817 fremkommer der fra Hertugdømmerne Ønsker og Forslag om at oprette rent danske Seminarier i Nordslesvig.⁴⁾ Desværre blev det kun til Forslag, men de bør nævnes som et af de mange Beviser vi har for, at Oplysningstiden og dens Mænd i Hertugdømmerne ingenlunde var uvenlig stemt mod det danske Sprog, eller mod Danmark i det hele. Tværtimod. Baade Embedsstanden og de Kredse i Befolkningen, vi har kaldt de rationalistiske, ønsker Gang paa Gang en nærmere Tilknytning til Danmark.

¹⁾ T. K. Forest. 1809 13. Maj. Rigsark.

²⁾ P. B. 1822 p. 94.

³⁾ Acta XVIII. Nr. 633 St. K.

⁴⁾ Ogsaa tidligere havde forskellige Præster arbejdet for Oprettelse af mindre Seminarier, f. Eks. i 1793 har baade Provst Mechlenburg i Bøftoft og Pastor Bjørnsen i Skodborg forhandlet med Adler om denne Sag. Tanken var, at de i særlig Grad vilde arbejde for at faa dygtige Lærere i Biskolerne. (Visitatsberetn. fra Haderslev Provsti 1792, Rigsarkivet.)

De har Ansigtet vendt mod Nord, aldrig mod Syd. De vil ikke alene være loyale Statsborgere, men ogsaa gode og trofaste Undersaatter, de vil regnes med til den danske Helstat. Vi vil senere se, hvordan Tiden er optaget af og arbejder for den Tanke.¹⁾

Dersom Forslagene om at oprette danske Lærerseminarier i Slesvig var bleven til Virkelighed, er det vel i høj Grad sandsynligt, at Sønderjyllands senere Historie havde taget en anden Vending. Oplysningstiden er i det hele taget — set fra et dansk nationalt Synspunkt — de spildte Chancers Tid.

To af de nævnte Forslag fremsættes af Provst, Konsistorialraad Jasper Boysen i Slesvig (i 1800 og 1813), og to af Pastor Salling i Vonsild (1814 og 1817). Begge ønsker de danske Seminarier oprettet i Nordslesvig, for at den danske Del af Slesvig kan faa danskuddannede Lærere i Skolerne.

Med Forholdene i Tønder og Kiel in mente, maa det forekomme os naturligt, at der fra rationalistisk Side fremkommer Ønsker om ogsaa at faa danske Seminarier indrettet. Thi selv om Rationalismen i Hertugdømmerne har sat en ikke ringe Del Skrivebordsvisdom i Verden, saa var dens Mænd ogsaa i høj Grad praktiske Mennesker og Folk, som havde et aabent Blik for alle Skavanker ved Skoler og Undervisningsvæsen. Provst Boysen er egentlig den af de førende Rationalister, som klarest ser det fornuftstridige ved hele Undervisningens Indretning i det dansktalende Slesvig. Boysen er Rationalist i Ordets egentligste Forstand. Og naar vi i det følgende gentagne Gange ser ham gaa i Brechen for det danske Sprogs naturlige Ret, saa maa det bemærkes, at for ham er Sagen først og fremmest et rent praktisk Anliggende. Tanken om at være om dansktalende Menneskers Modersmaal ligger ham fjernt. Nogen særlig Sympati for det danske Sprog mærker man heller

¹⁾ Det modsatte Standpunkt har O. Brandt fremført i sin Bog Geistesleben u. Politik in Schleswig-Holstein um die Wende des 18. Jahrhunderts. Hans Paastande taber imidlertid i Værdi, fordi de bygges op paa Udtalelser fra Kredse, som staar ganske isolerede paa Oplysningstiden, og paa ingen Maade kan anses for at være Befolkningens og «den dannede Verdens» Stemme.

ikke hos ham. Han har kun eet Maal for Øje, Oplysningstidens fælles Maal: at sprede Oplysning, at civilisere. Men Boysen er klar over, at dette vanskeliggøres i højeste Grad, naar Skolesprog og Talesprog ikke falder sammen, naar der ikke sørges for, at de dansktalende Egne og de danske Skoler faar danske Seminarister til Lærere. Saa forkvaklet var Folks Tanker om Skolesproget, at Boysens Syn paa Forholdene maa betegnes som ret enestaaende. Nogen Forkæmper for Danskheden er han altsaa ikke. Men blandt hin Tids Mennesker gør man vel i at undlade at søge Forkæmpere for Dansk eller Tysk, Tidens Børn havde i hin Periode ganske andre Interesser og Maal. Og vil man fremstille en eller flere af dem som Pionerer for det ene eller det andet i national Henseende, skabes der Skikkelser, som aldrig har levet paa Oplysningstiden.

I 1811 kæmper Boysen for, at der ansættes en Lærer i Dansk ved Seminarierne i Kiel og Tønder, og at enhver Seminarist — ogsaa i Kiel — skal lære Dansk. For ham var det et naturligt og berettiget Krav, Regeringen kunde stille sine Undersaatter i Hertugdømmerne. Helst ser han endda at Seminariet i Tønder faar dansk Undervisningssprog, og at der i Fremtiden bliver undervist i Dansk, ikke blot i alle lærde Skoler, men ogsaa i Borger- og Landsbyskoler. At han tager ganske haandfast rationalistisk paa Tingene, fremgaar af hele hans Indstilling og øvrige Virksomhed, kender man den, saa levnes der een ikke et Gran af Tro paa, at særlig dybere Følelser har besjælet Boysen i hans Kamp for det danske Sprog. Ogsaa han vil kun sprede nyttig Kundskab, ogsaa han bevæger sig overalt i Rationalismens to Dimensioner. At Modersmaalet er et Hjertesprog, forstod han saavist ikke.

Men havde han faaet sin Vilje sat igennem, og faaet Seminarierne omdannet efter sit Hoved, var hans Værk sandsynligvis bleven et meget betydeligt Aktiv i Fyrrerne og i Tiden før, derfor er der god Grund til at drage hans Navn og Planer frem, og dvæle lidt ved denne ikke altid lige sympatiske, men dog interessante Skikkelse paa Oplysningstiden. Jasper Boysen er født i Flensborg 1765 og blev Kandidat i 1788 (med den sjældne 1.

Karakter). Allerede som Diaconus i Witzworth (1790—98) afslører han sig som Rationalist og viser sig som en nidkær Forkæmper for »Oplysning«. Sammen med Broderen Dietrich Boysen (1790—1801 Diaconus i Garding. Død 1826 som Sognepræst i Ulsnæs) udgav han her Tidsskriftet »Beiträge zur Verbesserung des Kirchen- u. Schulwesens —«, vi vender gentagne Gange tilbage til det, da vi her særlig tydeligt ser, hvor yderliggaaende den egentlige Rationalisme var i Hertugdømmerne. Boysen ønsker her ikke at tale til Galleriet, men til en ganske bestemt Kreds i Hertugdømmerne. Men ingen af de rationalistiske Geistlige er vel kommen længere bort fra Kristendommen end Provst Boysen, det viser sig især i hans Katekisme: Abriss der christlichen Glaubens- u. Sittenlehre nach reinen Grundsätzen, 1797, og ved hans ligefrem raa Overfald paa Claus Harms i Thesestriden.¹⁾ Rigeligt fik han Del i de Gunstbevisninger og Udmærkelser, som Tiden saa rundeligt ydede sine Yndlinge. I 1816 ombyttede han Embedet som Domprovst ved Domkirken i Slesvig med Sognepræsteembedet i Borsfleth, et af de rigeste Embeder i Hertugdømmerne. Men efter hans Død i 1818 viste det sig, at han i sin Egenskab af Administrator for Enkekassen for Gottorp Provsti havde gjort sig skyldig i Svig, saa Præsteenkernerne mistede deres Pension. Teologen Boysen vil vi senere møde nogle Gange for at se, hvad en Præst kunde sige i de Tider, her vil vi foreløbig se paa Boysens Forslag om Omdannelse af Seminarierne, og om Oprettelse af et dansk Seminar i Slesvig.

Allerede i 1805, efter Nederlaget i Kiel, indsaa Boysen, at man havde gjort et Fejlgreb ved at lægge Seminariet i Kiel. Og saa for ham blev Seminaristerne for højrestede og for ivrige med at haandtere de nye Lærdomme, de behandlede dem ikke med den fornødne Varsomhed ude paa Landet. Han foreslaar derfor Seminariet flyttet ud paa Landet i mere rolige og beskedne Omgivelser. Men nu var Seminariet kommen i F. Reventlows Haand, og Boysens Forslag er vel aldrig naaet til Cancelliet. I Juli 1813 indsender han atter — »nach Auftrag« — en »Plan til Oprettelse af nogle Landskolelærerseminarier«. Det

¹⁾ Se hans 95 Theses Harmsii totidem thesibus oppositae, 1817.

er Boysens Tanke, at Lærerne paa Landet skal have deres Uddannelse i særlige Land-Seminarier, medens Lærerne i Byerne stadig skal rekrutteres fra Kiel og Tønder. Det interessante ved Forslaget er imidlertid, at Boysen ønsker gennemført en Slags Deling af Slesvig, og hver Del skal have sit Seminar, den nordlige Del et dansksproget, den sydlige et tysk Seminar. Det danske skulde ligge i Øster Løgum, idet den derværende Sognepræst, P. Kier¹), var udset til dets Leder. Det tyske Seminar i Sydslesvig skulde ligge i Kahleby, her var Pastor Börm udset til dets Leder. Provst Boysen er egentlig den eneste af Oplysningstidens førende Mænd, som afgjort træder ind for nye Linjer i Slesvig m. H. t. Sprogsagen. Adler vil egentlig det samme, men nøler og nøler for til sidst at gaa udenom Vanskelighederne. Boysen arbejder for, at der tages Hensyn til Nordslesvig — og Dele af Mellemslesvig, disse Landsdele skal drages med ind i »Oplysningsarbejdet«, og det kan og skal kun ske ved Hjælp af det danske Sprog. Derfor skal den Del have sit eget Seminar, og dens Lærere en særlig Uddannelse. For at det »gemeinnützige« ret kan trives, maa de fornuftstridige Forhold i disse Egne ændres, det er for ham et rent forstandsmæssigt Anliggende. Adler afgiver sit Votum i denne Sag 13. Aug. 1813. Han roser Forslaget og kritiserer egentlig kun de mange Fag i Undervisningsplanen — men til Slut mener han alligevel, at Forslaget er uigennemførligt. I hvert Fald maatte de nævnte Præster først forflyttes til mere passende Embeder. »Tilmed er der p. t. Seminarister nok, idet Kiel og Tønder hvert Aar leverer ca. 45 Seminarister. Det er nok.« Adlers Nølen og Vankelmodighed viser sig ogsaa her, og det er vel især hans Skyld, at Boysens Forslag lægges til Side. Tilmed kommer Statsbankerotten og nye Sparebestræbelser og lægger sig hindrende i Vejen.

I det følgende Aar indsendes en lignende Plan til Overkonsistoriet. Denne Gang er det Pastor Salling²) i Vonsild, som øn-

¹) S. A. 1933, p. 70 og 81, Sønderj. Maanedsskrift 1934, Januarhefte.

²) S. C. Salling f. 1778 i Middelfart, Sognepræst i Vonsild og Dalby 1812—33, var stærkt paavirket af Brødreminigheden og holdt hver Uge »Stunden«, d. v. s. Bedetimer. Nød stor Anseelse i de vakte Kredse baade i Jylland og paa Fyn. Ogsaa stærkt skoleinteresseret. Bricka Dansk biogr. Lexikon XIV, p. 574 f. (L. Koch.)

sker Tilladelse til at oprette et dansk Seminar »til Uddannelse af danske Seminarister«. Det afslaaes med den Begrundelse, at »Pastor Salling har to Sogne at bestride«. Salling træder nu i Forbindelse med Adler og indsender atter i 1817 sin Ansøgning, »da der i Hertugdømmet ikke eksisterer noget dansk Seminarium, og det tilstødende Jylland synes at have Mangel paa Seminarister«. Pastor Salling ønsker at antage »12 eller i det Højeste 16 Subjekter, som alle skulde være af Bondestanden og have den Bestemmelse, at dannes til duelige og nøjsomme Lærere for Landalmuen«. Adler nøler atter i sit Votum, paa en Maade er han stemt for Sagen og roser Sallings Omsorg for Skolerne, men — »allerede Konsistorialraad Boysen har foreslaaet et nyt Seminar oprettet og det lagdes den Gang til Side«, tilmed »übersteigt es die Kräfte eines Mannes, der ausserdem die Seelsorge in 2 Gem. zu führen hat.«

Man kan nu ikke lade være med at tænke den Tanke til Ende: Hvordan var det gaaet i Fyrrerne, hvis Nordslesvig da i en Aarrække havde haft et dansk Seminar, — lad det saa have været nok saa skrøbeligt og rationalistisk i Begyndelsen, thi ogsaa i det var der blæst en ny Aand ind, og hvad saa? Man kan i hvert Fald ikke frigøre sig for det Indtryk, at nogle faa Hundrede Daler, anvendt til Tønder Seminars Omdannelse til dansk Seminar, og til Oprettelse af et dansk Land-Seminar, vilde have gjort Underværker i den senere nationale Opvaagnings Tid.

C. Almueskolen.

1. Almueskolen i Tiden forud for Adlers Skoleregulativer.¹⁾

Vil man danne sig et Billede af Almueskolen i Slesvig og dens Tilstand kort før Aar 1800, lige før Adlers Skoleregulativer og Skolelov udkom, gør man vel i at skelne mellem Ideal og Virkelighed, mellem det, som Tidens Skolelovgivning ønskede, og den Virkelighed, som ofte stod i et mærkeligt Modsætningsforhold til de givne Bestemmelser.

¹⁾ Struensees og Adlers Visitatsberetninger for Slesvig (ca. 1760—1800.).

Opgangslinjen fra Pietismens første Dage til Reuss' Forflyttelse afbrydes i de følgende Aar, og Skolevæsenet kommer ikke alene til at staa i Stampe, men mange Steder ser vi det i stort Forfald. Hjemmene holder ikke Børnene til Skole, Lærerne er stadig mest uvidende Personer, store Drengene eller Folk, som er uduelige til andet Arbejde. Bønderne holdt paa de gamle Klip-skoler, hvor Omkostningerne ved Undervisningen var reduceret til det mindst mulige, og hvor de kunde antage og afskedige Lærerne, som de selv vilde, accordere med dem om Lønnen, spare Udgifter til Skolehuse og deres Vedligeholdelse o. s. v.

Overalt mangler der en fast Ledelse. Ganske vist er der Sogne, hvor en særlig interesseret og energisk Præst holder det nogenlunde gaaende, men de fleste Steder gør Bønderne Modstand mod enhver Ændring til det bedre. De faste Skolers Antal (Skolerne, hvor Lærerne var lovlig kaldet og examineret af Prøvsten, havde en bestemt Løn efter et bestemt fastlagt Regulative) er yderst faa, nærmest kun i enkelte Byer langs Østkysten. Med Undtagelse af disse Skoler og Sogne-skolerne (alle Degneskolerne, som var i de fleste Sogne) er saa godt som alt det øvrige Undervisningsvæsen paa Landet Klip-skoler. Oprindeligt betød Klip-skole: en forbudt Skole, en »Vinkelskole«, senere — i vor Periode — betyder det omtrent det samme som: Biskoler, de kaldes da ogsaa for det meste Nebenschulen. I det 17. Aarhundrede fandtes der allevegne i Slesvig saadanne Klip-skoler, især i Sogne, hvor Afstandene til den for hele Sognet fælles Sogne-skole var for store. Her danner Beboerne i de af-sides liggende Byer saadanne Skoler, lejer en Mand til at undervise Børnene, træffer Aftale med vedkommende Person om Løn etc. Kampen mod dem er gammel, men paa Pietismens Tid var man adskillige Steder ved at overvinde Klip-skolerne og faa dem afløst af et ordnet Skolevæsen, som stod under Visitoriets og Præstens Tilsyn. Men Klip-skolen var den billigste Form for Skoler, og Bønderne vilde ikke af med dem. Først i Adlers Tid forsvinder Klip-skolerne, og de afløses overalt af »faste Skoler«.

eller Distriktsskoler med et bestemt Regulativ. Saadan indrettede hvert Bysamfund udenfor Kirkebyen sin Skole, og holdt den gaaende for egen Regning. Ligesom hver Landsby havde sin Byhyrde, havde den ogsaa sin Skolemester. Men Hyrden var den første af disse, og ham sørgedes der først for. Han havde sit Hyrdehus, som ejedes og vedligeholdtes af Byen, og fik sin Løn i Penge og Naturalier. Var der sørget for Hyrden — og som den nødvendige Person, han var i det lille Samfund, blev der sørget godt for ham — blev der accorderet med Læreren, og han maatte de fleste Steder tage til Takke med saare beskedne Forhold. Kun ganske faa Steder blev der budt ham en lille tarvelig Bolig, det hører til Undtagelserne, at Skolemesteren har nogle Fag Hus i Landsbyen, som han kan kalde sit Hjem, som oftest maatte han søge Nattely i de Gaarde og Huse, hvis Børn han underviste, og her fik han ogsaa Føden, man kaldte det »at gaa paa Mading«, eller paa Latin mensa ambulatoria.¹⁾ Uden at have noget Hjem gik Skolemesteren Vinteren igennem fra Hus til Hus, blev saa afskediget hen paa Foraaret — om Sommeren holdtes der for det meste ingen Skole — og tjente i Sommermaanederne som Karl, eller levede af et Haandværk.

I de fleste Landsbyer var der bygget 2—3 Fag Hus til Hyrdehuset, og her var Byens Skolestue indrettet, »worin commode bey Achtzig Kinder Platz haben können«, fortælles der fra f. Eks. Hellevad.²⁾ Det var nok oftest et uhyggeligt Rum og altid overfyldt af snavsede Børn. At Hyrdehus og Skolestue findes i samme Bygning, er saaledes det almindelige i Slesvig i det 18. Aarhundrede. De faa Fag Skolehus var tillige ofte holdt tarveligt i Stand og ydede kun daarligt Beskyttelse mod Vinterkulden, tilmed var Kakkelovne ikke almindelige. Man kan ret jævnlige møde Udtryk som dette: Das Haus ist von einer so schlechten Beschaffenheit, dass die Kinder im Winter die Kälte auszustehen nicht vermögend sind.«³⁾ Her holdtes saa Skole fra

¹⁾ »Det vandrende Bord.«

²⁾ C. II, 2, Nr. 393, Stk. K.

³⁾ Pakke C. II, 2, Nr. 407, 1760.

Mikkelsdag til henimod »den travle Tid.«¹⁾ »Saa kan Skoleme-
steren begive sig videre, og Børnene bortøder deres bedste Tid
ved at løbe paa Gaden.«

Men nogle Steder havde man ikke engang et Skolehus i
Landsbyen; hvor det var Tilfældet, holdtes saa Skole det Sted,
hvor Læreren i den Uge var »paa Mading«. Her mødte Børnene
om Morgenen hver med en Tørv og den ugentlige Skoleskilling,
og naar Ugen var til Ende, mødtes man Mandag Morgen i det
næste Hus paa Lærerens Vej. Eller man tog til Takke med
hvert lille Rum, hvor der var Plads. Der kunde nævnes mange
mærkelige »Skolestuer« fra den Tid. Jeg nævner to Eksempler.
I Tøstrup i Angel saa Adler paa sin Visitats i 1795, at Skolen
holdtes i Degnens Bagehus, hvor Børnene maatte staa op. Paa
Øen Nordmarsch holdt Degnen og Børnene til i Kirken, »wo
er in den Stühlen mit den Kindern sitzet. Wenn geschrieben
werden soll, wird über die Bänke ein Brett gelegt, u. die Kinder
stehen auf den Sitzen u. schreiben.«²⁾

Med disse Skoler førtes der intet som helst Tilsyn, og heller
ikke ved Lejemaalet med Læreren kunde Provsten eller Præ-
sten tale med. Den Sag blev alene afgjort mellem de to økono-
misk interesserede Parter. Og Følgen var, at den, som tilbød sig
for den laveste Pris, fik Bestillingen, enten han nu var egnet
dertil eller ej. Man forlangte ingen anbefalinger i de Tider. An-
derledes var Forholdet ved det »ordnede Skolevæsen«, ved Sog-
neskolerne og de relativ faa »faste Skoler«, hvor Provsten skulde
examinere vedkommende og give ham Bestalling. Nogen attraa-
værdig Stilling var det ikke at være Skolelærer, og rig paa
jordisk Gods og Ære skulde han saa vist ikke blive. — Lønnen
for hans Arbejde blev vurderet til nogle faa Rigsdaler, og altid
var han udsat for Folks Forgodtbefindende. »Kan Skolelære-
ren indsmigre sig (sich insinueren) og overse Børnenes Uar-
tigheder, saa kan han nogenlunde faa sit Udkomme, men har
han ikke disse Egenskaber, ja saa maa han leve et surt Liv.

¹⁾ Sobald der Sommer eintritt, muss der Schulmeister sich weg-
begeben, u. die Kinder haben die Freiheit ihre edelste Zeit mit gas-
senlaufen etc. zu verderben.«

²⁾ Abt. 18, Nr. 46 d, 1794, Stk. K.

Aver han et vanartet Barn, saa jager den vrede Fader og den ængstede Moder den ellers brave Lærer ud af Byen.«¹⁾)

Men heller ikke de saakaldte »faste« Læreres Kaar var misundelsesværdige, selv om de ikke taalte Sammenligning med Klipskolernes sølle forkuede og fattige Skolelestres Kaar. Men de havde dog et Hjem, stod under Øvrighedens Tilsyn og Beskyttelse, kunde leve et nogenlunde sorgfrit Liv af den Løn, som var fastsat efter det approberede Skoleregulativ. De havde fri Bolig, en lille Kaalgaard, Græs til 1 Ko og nogle Faar og fik til Tider ca. 50 Rigsdaler. Hertil kom endnu i Naturalier Korn, Hø og Halm.²⁾) Men — saa kom andre Ubehageligheder til. F. Eks. klager en Lærer »en Stor Deel af Bønderne har ey vildet gotgjøre Skoleholderen for sin Koe og Faars Græsgang — — — der er ogsaa nogle, som slet intet har betalt, hverken af Korn eller Penge«. De mange Klager og Stridigheder mellem Læreren og Beboerne angaaende Skolelønnen ved de faste Skoler minder os om, hvor svært det ogsaa var for de faste Lærere at faa den knap tilmaalte Føde, som de ærligt og redeligt havde Krav paa.

Et enkelt Tilfælde skal fremdrages. Ved den Tone, som slaas an, ses det, at noget særligt godt Forhold har der ikke været mellem »den faste Lærer« og Beboerne. I 1781 maatte Skolelærer Niels Jokumsen Donner i Gjenner gaa Rettens Vej for at faa sine »suurt erhvervede Intrader«. Gjennerboerne svarer, at »Havde Supplicanten den Magt over os, som Voris Høye og Naadige Øvrighed har, da ønskede vi ej den Straf at være Hans (d. v. s. Læreren) underordnet, thi vi har ey Fred for ham nogen uge, snart vil han et og snart et andet.« Nøden drev vel den stakkels Mand til at henvende sig om »snart det ene, saa det andet«. De Erfaringer en saadan »fast Lærer« gjorde i de Dage, munder ud i et sørgmodigt Suk »Bunden gjør icke vidre got, som hand haardt er nødtvungen til«. Hvad kan det hjælpe, at jeg »holder mig til min Reglemang« — naar de andre ikke gør det.

¹⁾ C. II. Nr. 407, Aar 1760 Ø. Løgum, Staatsarch. K.

²⁾ f. Eks. i Gjenner 1767: $\frac{1}{2}$ Skæppe Rug, $\frac{1}{2}$ Sk. Boghvede, $3\frac{1}{2}$ Lispund Hø og 1 Lispund Halm af hver Otting.

Bedre gik det ikke Degnen i Bjolderup (1798). Skønt Præsten forsikrer, at han var en brav og dygtig Mand i sin Skole, saa kan han alligevel kun »betend und bettelnd« faa det nødvendige.¹⁾

Nogle Steder har det nok ogsaa været vanskeligt for Lærerne at afgøre, om de skulde søge at blive »bestallter Schulmeister« (d. v. s. »fast Lærer«) eller blive ved den primitive Form, hvor baade Skolestue og »Hjem« stadig var »paa Vandring (Schola et mensa ambulatoria). F. Eks. i Hellevad-Egvad Pastorat er det ikke nemt at afgøre, hvilken Form man maatte foretrække. Der var een Distriktskole, nemlig i Nørre Hostrup, men Læreren fik kun 40 Rigsdaler om Aaret, og »intet Korn, ingen Jord, ingen Bolig, intet »Bord«, »wahrlich eine kärgliche Stelle«.

At gaa i Enkeltheder for begge Hertugdømmers Vedkommende vil selvfølgelig føre for vidt, men for at danne os et Billede af Forholdene vil vi gaa en Tur igennem et enkelt Amt og se, hvordan Skolens og Skolevæsenets Tilstand er.²⁾ Vi vælger os **A a b e n r a a A m t**, som jo dengang strakte sig i et smalt Bælte gennem hele Nordslesvig fra Øst til Vest. Vi begynder i Varnæs. I 1738 er her to Skoler (i Varnæs og Bovrup). Skolen i Varnæs skal bygges om, den gamle er paa 4 Fag, den er kun ti Alen bred. Skolen i Bovrup har kun Lervægge. Læreren faar aarligt af hvert Barn 1 Mark og 8 Skilling samt 4 Brød, »naar man bager og slagter, plejer man ikke at forglemme Skolelære-

¹⁾ C II 2 Nr. 397. Staatsarch.

²⁾ Ligesom Forholdene kan være yderst forskellige fra Sogn til Sogn, lader det sig heller ikke gøre at generalisere i al Almindelighed. I hvert Amt har Skolevæsenet saa at sige en særegen Udvikling og Historie.

I 1704 forordnede f. Eks. de daværende Visitatorer i Aabenraa (Provst Dr. Trogillus Arnkiel og Amtmand Baron v. Görtz), at der skulde bygges Sogneskoler i alle Sogne. Hertil skulde hver af Communicanterne betale en Sexling aarlig, men Beboerne gjorde voldsom Modstand mod denne Bestemmelse, især i de Sogne med blandede Jurisdictioner. Kun i Løit og Egvad Sogne blev der bygget Skoler, den sidstnævnte blev endog efter faa Aars Forløb brudt ned »und unweit dem Schlosse in Apenrade gesetzt, worin die Hegereuter bis Dato gewohnt haben« (Pastor Fabricius i Loit 1738. C. II 2, Nr. 393, St. Kiel). I de øvrige Sogne accorderede Folk med Degnene »om at holde Skole i deres egne Huse«, og saaledes løb hele Sagen ud i Sandet.

Noget lignende forsøgte man i Haderslev Provsti 1765, i det Aar skriver Generalsuperintendent Struensee nemlig, at det er bestemt,

ren«, skriver Pastor Meyland¹). I 1793 har hver af de to Lærere 7 Fag Hus, som tilhører Sognet og vedligeholdes af Sognet, nu er deres Løn 1 Sk. ugentlig af hvert Barn, og Børnene tager om Morgenen hver sin Tørv med til Skolens Kakkelovn. I Bjolderup er der i 1738 stadig ikke bygget nogen Sogneskole. I 1704 skulde den bygges, men det kom til store Stridigheder i Sognet. Derimod er der to Skolehuse i Sognet (i Vollerup og Bollerslev), hvert paa to Fag, føjet til Hyrdehuset. I de andre Byer holder Børnenes Forældre en Dreng Vinteren igennem, han skal undervise Børnene i Læsning, Skrivning og lære dem Katekismen udenad«, selvfølgelig er her baade Skole og Bord »vandrende«. I Vollerup har man endog en Kakkelovn (einen kleinen eisernen Ofen zu anderthalb Hundert Mark lübisch). Præsten arbejder ihærdigt for at faa en lille Bolig og Have til Lærerne og faa deres Kaar forbedret, men hans Ord og Tilskyndelser besvares af Beboerne »mit einem hämischen Lachen«. Man antager den Lærer, som tilbyder sig for den billigste Pris, man havde lige lejet en Lærer for 5 Mk., men saa kom en Fader med sin Søn og forlangte kun 3 Mk. for hele Vinteren. »Saa lod man den første løbe.« I 1761 er Forholdene »schlecht u. unordentlich«. Sogneskolen er ganske vist nu oprettet, men allerede »im gänzlichen Verfall«. Ogsaa den daværende Præst har prøvet paa at ændre Forholdene til det bedre, men kan ingen Vegne komme; en Ændring kan kun ske, føjer han til, »wenn der weltliche Arm mit Nachdruck dazu gebraucht wird«. Daarlige og forfaldne er stadig de to Fags Skolestuer i Hyrdehusene. I 1798 ser det næsten

»dass in jedem Kirchspiel eine Kirchspielschule erbaut werden soll. Das Haus soll aus 9 Fächern bestehen u. 12 Ellen breit sein die Plätze, wo die Häuser stehen sollen, sind ausgewiesen, u. die Materialien sollen in diesen Winter angeschafft werden. Alle Schulhäuser in der ganzen Probstei sollen vom Brandmauer aufgeführt werden u. man hofft im künftigen Jahre damit fertig zu werden.« (Pastor emer. Carsten Petersen har velvilligst meddelt mig dette.)

— Det drejer sig antagelig ogsaa her om Sogneskoler, da der paa det Tidspunkt fandtes mange Sogne i Haderslev Provsti, hvor der ingen Skolebygninger fandtes (saaledes f. Vedsted, Vejstrup, Fjølstrup. — Struensees Indb. 1765, Rigsarkivet.), og heller ikke denne Plan vandt overalt Bifald, 1771 er der f. Eks. endnu 12 Sogne i Haderslev Provsti, hvor der ingen Skoler findes, og endnu 1777 har hverken Skodborg eller Taps Sogneskoler.

¹) C. II, 2, Nr. 393.

endnu værre ud. Degnen har nu hverken Hus eller Jord. De andre Lærere faar en Skill. om Ugen, »manchmal aber nur $\frac{1}{2}$ oder garnichts«, og naar der om Vinteren kun kommer faa Børn, som har Tørv med, »maa alle fryse bitterligt«. »Traurige Zustände«, slutter Præsten sin Beretning med. Hvilken Forskel er der saa ikke, naar vi f. Eks. kommer til Løjt Sogn. I Kirkeby er der i 1738 en Sogneskole (6 Fag), hvor Skolemesterens Bolig tillige er (2 Fag). I Barsmark og Stollig er Biskoler i dertil lejede Huse. I 1760 er Degnens Løn 200 Mk. + 25 Rigsd. og de to Lærere faar henholdsvis 100 og 80 Mk. I 1796 faar hver Lærer imidlertid 200 Mk., og nu er der overalt faste Skoler (med Undtagelse af Øen Barsø), alle Lærere er »auf Lebenszeit engagiert« og har Bestalling fra Provsten.

Atter forandres Billedet ganske, naar vi fra Løjt kommer til Nabosognet Ø. Løgum. I 1738 indberetter den daværende Sognepræst Pastor Tode, at Forholdene er taalelige. Sogneskolen, hvor Degnen underviser, vedligeholdes af hele Sognet. I Gjenner og Hovslund er der to Skolehuse, »de trænger hverken til Reparation eller Udvidelse, men i de andre Byer Jarup og Rovbjærg er der ingen Skolehuse, »da det er smaa og meget fattige Byer. Beboerne er ikke i Stand til at bygge Skolehuse eller forsørge en Lærer«. De holder derfor om Vinteren »et ungt, bekvemt Menneske«, giver ham Kosten og holder Skole i deres Hjem. Her ser vi altsaa tre forskellige Former for Skolevæsen i et Sogn. I 1760¹⁾ er alt imidlertid »in dem allerschlechtesten Zustand«. Sogneskolen holdes i »eine alte Stube im Küsterrat«, men den er saa daarlig, at Børnene plages af Kulde. I Gjenner er endnu et Skolehus paa 3 Fag, men ingen Bolig for Læreren. I Hovslund og Rovbjærg er 2 Fag bygget til Byens Hyrdehuse, »die zum Schulhalten destimiert sind«. Lærernes Løn er 3—4 Rigsdaler for Vinteren, den er ligesaa ussel i 90-erne. Paa Grund af de store Afstande kan alle Børn ikke komme i Sogneskolen, dog ser det ud til, at de ældste af Børnene — ogsaa fra de andre Skoler — undervises af Degnen.²⁾ Degnen har fri Bolig (8

¹⁾ C. II, 2, Nr. 394 C og 407.

²⁾ Dette er ret almindeligt i hele Nordslesvig.

Fag) og faar 200 Mk. aarlig som Degn og Lærer. De andre Lærere lejes uden Præstens Vidende og »ohne Untersuchung ob er tüchtig sey«.

Enkeltvis kan Byerne umuligt ernære en Skolelærer paa anstændig Maade, derfor foreslaar Sognepræsten, Pastor J. C. Meyland, at to Byer skal have fælles Skole og Lærer. Minimum for en Lærers Løn burde være 150 Mk. foruden fri Bolig, men selv om to Byer forener sig, kan de ikke engang udrede saa meget. Hvis Skolevæsenet skal omordnes og forbedres, beder Præsten Øvrigheden om »kraftig Beskyttelse« under de Forfølgelser, som saa vil komme »wegen dieser neuen Einrichtung«. Beboerne taaler ingen Ændring m. H. t. Skolen, og »vé mig, værgeløse Mand«, hvis der efter højere Befaling iværksættes en Forandring ved Skolevæsenet.

Gaar vi videre til Hellevad Sogn, møder vi det samme Billede. »Nirgends kann es, was den Verfall des Schulwesens betrifft bejammender als in diesen beiden gemeinden aussehen.« (1761. Pastor Hoyer.) Man mangler baade Skolehuse og Skoleholdere. »Beboerne kan ikke bygge de første eller forsørge de sidste«. Lærerne er mest store Dreng, »som næppe har traadt deres Børnesko«. I Hellevad Sogn er der kun een Klipskole, nemlig i Klovtoft, derimod i Annexet, i det lille Egvad Sogn, er der 3 saadanne (i Hønkys, Hostrup og Horsbyg), endskønt Sognet skal betale til Sogneskolen i Hellevad. Hver af disse Byer har »einen Kerl, der das Lesen, Schreiben u. Rechnen kann«.

I Bedsted holder Degnen Sogneskolen. Som Degn faar han »54 rix Daler«, som Lærer derimod kun 7—8. I Terp, den eneste Klipskole i Sognet, er der i 1761 bygget et lille Skolehus til Hyrdehuset, her underviser »et bequemt Menneske« for »6 rix Daler«.

I Ries Sogn kunde man tænke sig, at Forholdene var bedre, men ogsaa her møder man det samme Syn, ja, Forholdene er næsten endda værre end i de Sogne, vi kom fra. Der er ganske vist en Sogneskole, men ellers ikke et eneste Skolehus i hele Sognet (1738, 1761 og 1794). Byerne Brunde, Jarup, Lunde-rup, Mjøl, Nr. Ønlev og Søes har hver især en Lærer om Vin-

teren, han gaar omkring hos Beboerne og faar Føde og Logi, og Børnene »werden informiret wo er speist«. Skolehuse kan ikke bygges, da alle er fattige og i store Restancer. Forholdene er omtrent de samme i Halvfemserne. Nogle Steder staar det ganske vist bedre til, men her og der er Udviklingen gaaet tilbage. I Nørre Løgum er der stadig ikke bygget nogen Sogneskole, og Hyrdehuset, hvori der ogsaa var indrettet en Skolestue, har man overdraget en anden Mand. »Hvad man ad frivillig Vej giver Byens Hyrde, vil ingen betale Degnen og Skolærnerne«. Overalt er Beboerne uvillige til at udrede mer end højst nødvendigt. Naar Præsterne søger at faa en Forandring til det bedre, faar han »grobe u. kränkende Begegnungen« til Svar.

Læreren i Nr. Løgum faar nogle Rigsdaler i Løn og saa selvfølgelig »Wandeltisch und Wandelnachtlager«. En af dem er gift, ogsaa ham »bekoster og beherberger hver Interessant i 8 Dage«, hvorimod »Frau und Kinder müssen sich zu Hause versorgen«. ¹⁾ I Brede stuves 80 Børn ind i en Skolestue, som Adler kalder »zu klein, zu niedrich, kurz, zu schlecht«. Skolehuset i Harris beboes nu af en gammel Kone, det fandt Beboerne ret og rigtigt. Myndighederne foreslog imidlertid, at hun skulde rømme Huset for at give Plads for Skoleholderen. — Vi er nu naaet ud paa Vestereggen, hvor Skoleforholdene paa Pietismens Tid næsten var ideelle. Nu derimod (i 1794) er alt i stort Forfald, endog Degneskolerne, hvor Forholdene altid var bedst, »er saa godt som alle i dette Provsti (Tønder Pr.) blotte Biskoler, selv i de mest ansete og velhavende Landsbyer — ohne Wohnung, ohne Land, mit Wandeltisch.« ²⁾ Hvad var det saa for Lærere, som underviste i Almueskolen i Tiden forud for Adlers Skolereformer? Ja, det har været en broget Skare, baade hvad Alder, Kundskab og Duelighed angaar. Nogen Aldersgrænse fandtes ikke, hverken for Begyndere i Faget, ej heller for dem, der var graanet under de trange Kaar. Meget hyppigt — maaske hyppigst — var det store Drenge, som af Forældrene fæstedes bort, eller ogsaa gamle aflægs

¹⁾ Saaledes er Forholdene i 1794.

²⁾ Adler i 1799 om Forholdene i Tønder Provsti Visitatspr. St. K.

Mennesker. Den yngste Lærer, jeg har fundet omtalt, er en lille Dreng, ved Navn Jørgen Hansen, født 1766 i Gestrup, som allerede i 1779, altsaa i en Alder af 13 Aar,¹⁾ blev Lærer i Revslund i Branderup Sogn. Derefter var han Lærer i Over-Jersdal. Ofte var det Haandværkere eller Daglejere, der om Sommeren passede deres Arbejde, og om Vinteren holdt Skole. De har vel været lige dygtige »te begge Diel«, ligesom hin Kræn Skuelmeister, Blicher har foreviget. Nogle har været udelige og uegnede, andre naaede store Resultater i deres Undervisning. Braadne Kar er der allevegne, ogsaa dengang, man møder en Drukkenbolt her og der, ellers gennemgaaende brave, duelige Folk. Enkelte kan endog regnes med i de lærdes Lag. v. Hedemann-Heespen nævner et Eksempel²⁾ paa, at en Skolelærer regnede Rødder af 9. Grad og lærte sine Elever Græsk, og Pastor P. Kier omtaler³⁾ en Mand, som i en Del Aar var Lærer i Gjenner. »Jeg har kendt ham og holder ham endog for en lærd Mand. Han havde virkelig megen Kundskab ogsaa i Aritmetik og selv i hin Tids Algebra. Om han i Geometrien var ret færdig, kan betvivles, da han blev forelegen ved Opmaalingen af Gjenner Mark (Udskiftningen). Gode Regnemestre dannede han af sine Disciple. Degn Nis Nissen i Ries, som ogsaa var Regnemester, var en Discipel af ham.«

De forskellige Skolers Standpunkter har været uhyre uensartede, som de altid har været og er, men alt i alt tør man hævde, at Børnene ofte har lært forbavsende meget, selv under de mest primitive Forhold.

Brugtes kun »den danske Tunge« i de gamle Skoler, eller hvordan var Forholdet? Vi vil prøve at besvare dette vanskelige, men interessante Spørgsmaal i det følgende.

2. V a r d e r U n d e r v i s n i n g p a a T y s k i N o r d s l e s v i g s A l m u e s k o l e r p a a O p l y s n i n g s t i d e n ?

Det Spørgsmaal, vi her stiller os, er yderst vanskeligt at besvare, og lad os tilføje straks: Det bliver næppe nogensinde helt

¹⁾ Han fortæller herom i sine Optegnelser »Nogle af de mærk-
værdigste Begivenheder — — som er passeret i min Løvetid. (Manu-
skript.)

²⁾ a. S. — p. 464.

³⁾ Ø. Løgum Menigheds Annaler, III, 495. (Manuskript.) Ø. L.
Præstearkiv.

opklaret. At der er bleven undervist i Tysk, er givet, skal der svares Ja eller Nej, lyder Svaret paa Ja, men Vanskeligheden bestaar i at give en fyldig og fyldestgørende Redegørelse for, hvor meget den Tyskundervisning betød. Saa vigtig og interessant Spørgsmaalet er, saa beklageligt er det ogsaa, at Kilderne som oftest kun giver ingen eller tvetydige Svar. I det følgende skal nævnes nogle tydelige Eksempler paa, at en saadan Undervisning har fundet Sted, maaske endog langt tilbage i Tiden. Vi vil først henvise til to Kendsgerninger, som vidner om Undervisning i Tysk i Almueskolen. Man møder f. Eks. jævnlig Ansøgninger fra Beboere, som er affattet paa Tysk, og vel at mærke i et saadant Sprog, saa det tydeligt ses, at en Øvrighedsperson eller Advokat ikke har ført Pennen, desuden maa man anse det for godtgjort, at Sognefogderne kunde Tysk, og de var jo alle ud af den jævne, bosiddende Befolkning. Der kunde saaledes anføres mange Eksempler paa, at der ved visse Lejligheder er læst en tysk Skrivelse op for dem, og der føjes til, at de forstod det. En enkelt har ogsaa ført Dagbøger og Regnskaber paa Tysk. For det andet kan nævnes, at en Del — maaske mange — af Datidens Lærere kunde Tysk. Men — hvor er der saa undervist i Tysk og hvor ikke? Ja, her standser Kilderne desværre, og rent tilfældigt faar man noget at vide herom. I 1798 ansøger Sognepræsten i Varnæs, Pastor Bernth, Kirkevisitatoriet i Aabenraa, om, at k u n »die Kinder, die das erforderliche im dänischen leisten, bey verspürter grösserer Fähigkeit auch in der deutschen Sprache vom Schulmeister in den ordentlichen Schulstunden Unterricht bekommen dürfen«, — og han begrunder meget fornuftigt sit Andragende med »for at ikke deres Sprogkundskab bliver saa forvirret, at de hverken lærer det ene eller det andet Sprog«. Lærerne faar saa samme Aar Paalæg om, at kun de Børn, som kan tilstrækkeligt Dansk, maa faa Undervisning i Tysk.¹⁾ I Varnæs har altsaa dengang alle Børn faaet Undervisning i Tysk, men siden hvornaar? I 1740 klager Bønderne i Rinkenæs over deres Sognepræst F. C. Bruhn, fordi han

¹⁾ C. II, 2, Nr. 397.

har antaget en Skolelærer, som ikke kan Tysk. »Darumb sollen unsere Kinder darunter leiden u. nichts als dänisch lernen«, føjer de til.¹⁾ Lærte Børnene Tysk før 1740? Formodentlig. I Løit Sogn har man ogsaa haft tysk Undervisning dengang.²⁾ Hvornaar Undervisningen i Tysk er begyndt og hvorvidt den har været udbredt, lader sig næppe nogensinde fuldt opklare. Kun saa meget kan siges, at i 90-erne er den meget udbredt. I Holebøl f. Eks. lærer »die fähigen Kinder die deutsche Sprache mit Nutzen u. Vergnügen«. Beboerne i Gjenner ansøger i 1799 om at faa en Seminarist til Lærer, »som tillige ogsaa kan undervise Ungdommen i det tyske Sprog«. Om Læreren i Sognet skriver Sognepræsten i 1788, at »alle Skoleholdere ere danskfødte, ingen det tyske Sprog aldeles mægtige«, men lidt til Husbehov synes de at kunne, og af deres Viden er der vel ogsaa faldet lidt af til Børnene.

Disse Eksempler faar være nok. Vigtigere er, at i alle Egne af Nordslesvig bruges kun tyske Læse- og Regnebøger, og Brugen af disse synes at gaa meget langt tilbage i Tiden.

Generalsuperintendent Adler opdager dette Forhold paa sine første Visitatsrejser, og han forarges over dette mærkelige Forhold. Ogsaa fra anden Side bekræftes dette. Da K. Aagaard i 1815 skrev sin Tørning Lehns Beskrivelse, var de endnu i Brug i Haderslev Amt,³⁾ og paa Als synes man ogsaa at have haft tyske Skolebøger,⁴⁾ skønt Øen indtil 1819 hørte under Fyens Bispestol; det samme fortælles der om Tønder-Eggen,⁵⁾ og fra Sundeved.⁶⁾ Overalt hvor Adler kommer hen, fraraader han at bruge disse tyske Læse- og Regnebøger. Men han støder overalt paa Modstand. Befolkningen undskylder sig med, »at det vil være for kostbart at anskaffe sig andre«, mange kan ikke indse Nyttens i at indføre danske. Hovedgrunden er som oftest

¹⁾ Die Heimat 1925, p. 215.

²⁾ Børnene lærer ogsaa Tysk i Bedsted 1753 (Visitatspr. 1753, Abt. 18, Nr. 42 c.).

³⁾ Beskrivelse over Tørning Lehn 1815, p. 57 f.

⁴⁾ H. Ussing, det gamle Als, 1926, p. 18.

⁵⁾ Se Kirstine Hansen: Et nordslesv. Hjem gennem 100 Aar, 1919, p. 15 (Emmerlev).

⁶⁾ Adjunkt Chr. Lorenzen: Gamle og nye Minder fra Sundeved, 1859, p. 56.

»die starke Anhänglichkeit im allg. ans Alte.«¹⁾ Præsterne udtaler, at »bedre Lærebøger for Børn, lettere, mere nyttige og af-fattet paa Dansk er en Hovedfornødenhed.«²⁾ At den mærkelige Skik med de tyske Skolebøger er gammel og indgroet og tillige vanskelig³⁾ at faa udryddet vidner en morsom Beretning om, som en Præst (fra Stepping,) fortæller i 1788.⁴⁾ Jeg gengiver her Hovedindholdet. «I vore Egne, henimod den danske Grænse hersker den Sædvane, at man giver Børnene tyske Bøger med i Skolen, uagtet de ikke forstaar et eneste tysk Ord. — — Jeg har altid anset denne Skik for meget tosset, ja endog skadelig, og ofte tænkt paa at overbevise Forældrene derom lidt efter lidt, for derved at faa dem bort derfra. En Dag kom en lille Dreng i Skolen med en gammel, iturevet, ja smudsig og derfor ubrugelig Fibel. Præsten gav ham en dansk, men Drengens Broder svarede, at Jens skulde lære Tysk og derfor bruge en tysk Fibel. Forældrene købte nu en ny, tysk Fibel, men Præsten forbød Læreren at bruge de tyske Fibles. Forældrene bad nu om Tilladelse til at bruge de tyske, idet Konen ansaa det for en Skam, at hendes egen Søn ikke ligesaa godt skulde bruge en tysk Fibel som hendes Stedsønner. Konen kom til mig og opførte sig, som om hun havde lidt den største Uret i Verden.»

Hvorfor brugte man da tyske Regnebøger dengang? Tildels vel fordi de danske ikke var passende i disse Egne, da Mønt-, Maal- og Vægtforholdene var forskellige fra de kongerigske. Og den Tanke, at Børnene samtidig med at de lærte at regne og læse tillige lærte en Del tyske Gloser, har vel givet denne Skik sin Sanktion. Hvordan det nu end forholder sig, saa er Indførelsen af tyske Skolebøger og tyske Sprogtimer ikke noget, som er

¹⁾ Adlers Visitatsprotokol fra de forskellige Provstier, Indberetninger til Adler fra Præsterne, især i Abt. 18, Nr. 41 b, St. K.

²⁾ Citatet stammer fra Pastor Schmidt i Holebøl 1797. Men Tankgangen er den samme ellevegne.

³⁾ De tyske Skolebøger forbydes gentagne Gange, saaledes f. Eks. 2. Aug. 1798, hvor det hedder »Da die bereits an uns ergangene Ordre, wonach in den dänischen Schulen, dänische Bücher zum Buchstabieren gekauft werden sollen, nicht befolgt wird, so werden die Schulmeister hierdurch befehliget — — dieser unserer Verfügung ins künftige auf das strengeste nachzuleben.

⁴⁾ P. B. 1788 p. 285. Se ogsaa Sønderj. Maanedsskrift 1926 p. 48.

kommet »fra oven«. Her møder man ingen Spor af Fortyskningstrang. Det er sikkert Forældrene selv, som har ønsket det, og de sætter sig overalt imod en Ændring, til Trods for, at netop Øvrigheden arbejder paa at faa denne Skik udryddet, eller dog i hvert Fald begrænset. Man skal i det hele taget være varsom med at tale om Fortyskning af Skolen i de Tider, thi Skole- og Undervisningsvæsenet var dengang i langt højere Grad, end man hidtil har antaget, et Anliggende, som hvert By-samfund ordnede paa egen Haand. Dette gælder baade Antagelse af Lærere og »Undervisningsplan«. I Klipskolernes Forhold — og de var langt de fleste — blandede sig ingen uden Bønderne selv.

3. Generalsuperintendent Adler arbejder paa at faa de tyske Skolebøger fjernet og faa dem erstattet af nye, danske. — De første danske Læse- og Regnebøger i Nordslesvig og deres Forfattere.

Da Adler paa sine første Visitatser i Nordslesvig overalt i Skolerne traf paa tyske Regne- og Læsebøger blev han ikke alene forbavset og forarget over at møde denne Uskik i danske Skoler, men han søgte tillige overalt, hvor han kom hen, ved gode Ord og Overtalelser at faa dem ud af Skolen. Ikke fordi han »havde Sans for Modersmaalets Stilling i Skolen« — den Slags Udtryk kan ikke bruges i den rationalistiske Æra — men fordi han saa det naturstridige i, at man lod Børnene bruge Læse- og Regnebøger, som var affattet i et fremmed Sprog. For Adler er det et rent praktisk Anliggende, og han arbejder kun for en Ændring, fordi den mærkelige Skik lagde «Oplysningen» store, ja uoverstigelige Hindringer i Vejen. Men Adler nøjedes ikke med at rette Kritik mod disse Forhold, der viste sig at være vanskelig nok at ændre, han gør ogsaa et positivt Arbejde for at give Befolkningen og dens Skoler bedre og frem for alt danske Lærebøger, som passede til de slesvigske Forhold. Der meldte sig straks frivillige til Arbejdet, idet en

Del oplysningsvenlige og skoleinteresserede Præster gav sig i Lag med at udarbejde nye Lærebøger, og Adler ydede dem sin bedste Støtte ved paa alle Maader at virke for deres Indførelse i Skolerne. Ogsaa rent økonomisk søgte han at støtte dette Arbejde, idet han fik oprettet et Fond (Agende-Fondet, d. v. s. Overskudet fra Salget af hans Agende), som bekostede enkelte Lærebøgers Trykning og Indbinding og Frieksemplarers Uddeling til de fattige Børns Brug. Det Arbejde, som her blev gjort paa Oplysningstiden med at faa ryddet op i disse Misforhold, skal man ikke undervurdere. Det har nok haft større Betydning, end man paa Forhaand tænker, — ogsaa nationalt set. Og at Oprydningsarbejdet fandt Sted saa tidligt (før og kort efter 1800) og i en Tid, som i national Henseende var fuldkommen neutral, ja ligegyldig, var kun godt. Var det sket blot 10 Aar senere, havde Oprydningsarbejdet vel faaet Betegnelsen: Daniseringsbestræbelser.

Der er derfor god Grund til at nævne nogle af de Mænd, som her blev Adlers Medarbejdere i denne Sag, deres Navne er glemt, og det Arbejde, de gjorde, er aldrig bleven omtalt. Særlig fire Mænd bør nævnes i denne Forbindelse, hver især gav de deres Bidrag til Løsning af denne Opgave.

Først er der Sognepræst i Vedsted, senere Provst i Tønder, Peter Prah¹⁾. Vi har allerede truffet hans Navn under Omtalen af Seminariet i Tønder. Prah er Bornholmer af Fødsel (født i Svaneke i 1761), og han studerede baade i København og Kiel.²⁾ I Tiden fra 1787 til 1794 var han Sognepræst i Sommersted, og fra den Tid stammer hans første danske Skolebog »Første Læseøvelser for Børn i Landsbyskoler«, trykt i Haderslev 1791.³⁾ Den er antagelig skrevet for at afhjælpe Savnet af en dansk Fibel i hans eget Sogn. Fra Sommersted kommer han til Vedsted, (til 1809). Især har han gjort sig bekendt som een af Oplysnings-

¹⁾ C. E. Carstøns i Kirchen u. Schulblatt 1891, p. 79 f. (»Zwei Pröpste Prah«). Kordes: S—H. Schriftstellerlex. p. 557. Lübcker-Schrøder II 450 og Bricka dansk biogr. Leksikon XIII 265.

²⁾ For alle Præsters Vedkommende benytter jeg Kommunalæge O. Arends Værk »Gejstligheden i Slesvig og Holsten« 1—3. København 1932.

³⁾ Bibl. danica I 1020.

tidens mest fremtrædende og tillige mest skoleinteresserede Præster. Ogsaa om Prahls kan man sige, at han »var besjælet af virksom Gavnelyst«. Tidlig og sent er han paa Færde for at »oplyse« og civilisere. I sit Hjem samler han unge Mennesker, som han paa egen Haand og for egen Regning uddanner til Lærere. Han stifter et Læseselskab og meget andet i Oplysningstidens Aand. Men især i disse Aar er det, at han udgiver den ene danske Skolebog efter den anden. 1795 udkommer hans »Fortællinger for Børn«, moraliserende Historier i Tidens Smag. 1796 oversætter han fra Tysk »Anvisning til menneskelig Lyksalighed«, 1797 ligeledes Rochows »Menneske-Katekisme« (vistnok Rochows »Katechismus der gesunden Vernunft«, som udkom 1796). Saa følger Slag i Slag i 1798 »Forsøg til en A. B. C. eller Stavebog til Brug i Landsbyskoler«, »Forsøg til en Bønnebog for Børn«, »Forsøg til en tydsk Læsebog for Ungdommen paa Landet ved dens første Vejledning til Kundskab i det tydske Sprog«.

Proust P. Prahls)*

Det er betegnende for hele Tidens Aandsretning, at en Mand fra Bornholm, som er bleven Præst i Sønderjylland, føler sig kaldet til ogsaa at udgive en tysk Læsebog for sønderjydske Børn. Alle har dengang sikkert betragtet det som noget ganske naturligt. Ogsaa fra de senere Aar kunde man nævne en lang Række af Skolebøger, Bibelhistorier, »velmenende Raad« o. s. v. Men af det allerede nævnte faar man et Indtryk af Prahls Virksomhed. En og anden af hans samtidige beskyldte ham for at have brugt Albuerne,¹⁾ og af hans Breve²⁾ til Mösting, dengang

*) Hr. Pastor Aage Dahl, Egen, har velvilligst overladt mig Billedet af Prahls.

¹⁾ F. Eks. Kier, Meine Reise. Se S. A. 1933, p. 70. Her kaldes han Pfarrer Rührer.

²⁾ Staatsarch.

Amtmand i Haderslev, og til Adler ses det, at det nok ikke var ganske uden Grund. Men det skal dog ikke forklejne hans Indsats. Nævnes bør ogsaa, at han traadte i Skranken for det danske Sprogs Ret i Dele af Mellemslesvig. At han var Rationalist, og endda af de radikaleste og mest snedige (vi møder hans Snudhed ved Omtalen af Agendestridighederne) bevirkede vel ogsaa, at han blev een af Tidens særlige Yndlinge. Han blev Provst i Tønder 1809, Konsistorialraad 1820 og døde i Tønder 1836.

Dernæst bør nævnes Pastor Nicolaj Boysen, en Degnesøn fra Adelby (født 1751), 1784—92 Diaconus i Ullerup, 1792—94 Sognepræst i Vedsted, 1794—1829 Sognepræst i Nybøl. Paa hans Gravsten paa Nybøl Kirkegaard staar: Du levede for Sandhed, Dyd og Herrens Ære. Dit Minde i Velsignelse skal være. Han var meget afholdt og var Adlers Protege. Særlig Boysens Bibelhistorie (den første danske i Skolerne) fik stor Udbredelse, og allerede i 1797 finder Adler den med Glæde i adskillige Skoler. Den¹⁾ udkom i 1796, og har i sproglig Henseende afhjulpet et stort Savn. Den var affattet i begge Sprog, og Boysen har sikkert ment, at det var nyttigt at arbejde for begge Sprogs Udbredelse. Den Anskuelse raadede dengang, og man kan møde dens Talsmænd lige fra Altona til Haderslev.

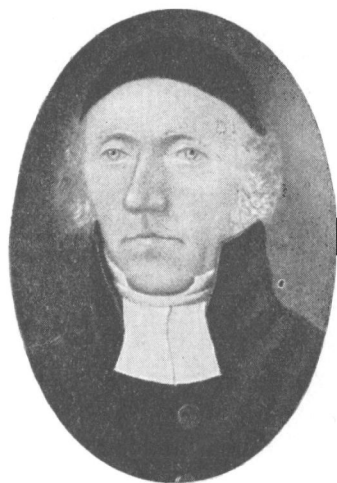
I 1800 synes Adler gennem Agendefondet at have bekostet Udgivelse og Trykning af en dansk Læsebog, som Sognepræsten i Holebøl, Eschel Jespersen Schmidt (1796—1805), havde skrevet. Af denne Bog ser det ud til, at der i Dag ikke findes et eneste Eksemplar.²⁾ Selv om Prahls og Boysens danske Skolebøger er ældre, hører Pastor Schmidts Læsebog dog med til de første danske Læsebøger, som har været i Brug i vore Egne. Vi kender den kun gennem Omtale, ved egentlig ikke engang, naar den er udgivet, da alle forhaandenværende Kilder tier. At han virkelig har udgivet en dansk Læsebog med den bevidste Hen-

) »Bibelske Fortællinger af det gamle Testamente til Ungdommens Brug«, forfattet i det tyske og danske Sprog. Haderslev 1796.

²⁾ Intet Forfatterleksikon omtaler den, endogsaa Bibl. danica tier. — Medmindre der er Tale om den A. B. C. Bog, som udkom uden Forfatterangivelse i 1799 i Frederiksstad (Forsøg til en Fibel) Bibl. dan. I 1021.

sigt, at den skulde fortrænge de tyske, fremgaar imidlertid af Regnskaberne for Agendefondet, thi omkring 1800 er den bleven trykt og uddelt for dettes Bekostning. Ellers har jeg kun fundet den omtalt i »Historisches Taschenbuch für Prediger«, hvor det hedder (p. 140): *Pastor S. i H. har udgivet en »Eine dänische Fibel für dänische Schulen des Herzogthums Schleswig, in welchen man den zwecklosen Gebrauch deutscher Fibeln bisher nicht hatte abschaffen können.«*

Sidst, men ikke mindst bør nævnes og mindes Pastor P. Kier, Sognepræst i Ø. Løgum 1802—34 (født i Hovslund, Ø. Løgum Sogn 1771, død i Ø. Løgum 1834). Det er denne Mand, Provst Jasper Boysen havde udset til Leder af det planlagte danske Seminar i Nordslesvig. Var dette Seminar bleven oprettet, havde Kier sikkert med Glæde sagt Ja til denne Kaldelse, thi han interesserede sig varmt for Almueskolen og dens Lærere, selv havde han fra sit 16. Aar i en Del været Lærer i sin Fødeby, og efter at han havde ta-

Pastor P. Kier)*

get Embedseksamen søgte han i 1801 Stillingen som Rektor ved Latinskolen i Haderslev, hvor Valget stod mellem ham og Eckermann, — Prof. Eckermanns Søn — og at E. blev valgt, var vel særlig, fordi han var Professorens Søn. Da Kier i det følgende Aar blev valgt til Sognepræst i sit Fødesogn, kastede han sig straks ud i Arbejdet for at forbedre Sognets Skoler. — Paa det Omraade har mange af Oplysningstidens Præster virkelig gjort et stort og uegennyttigt Arbejde. Om Aftenen samlede han Skolelærerne i sit Studerekammer til Undervisning, og han stod dem bi med Raad og Daad og søgte at værne baade dem og Skolerne mod Beboernes Angreb paa

*) Billedet er malet ca. 1832 af Kiers Søn Hans Andreas Kier.

»de nye bekostelige Indretninger«. (Efter at Skoleregulativterne udkom.) Som Kandidat havde han udarbejdet en Regnebog, som skulde blive den første danske Regnebog i de slesvigske Skoler; den udkom i 1804 i Slesvig, og dens Titel er: Regnebog til Brug for Skolelærere og i Skolerne paa Landet, i Hertugd. Slesvig, hvor det danske Sprog tales. Ikke uden Grund kalder Rescensenten i Prov. Berichte den for »eine merkwürdige¹⁾ Erscheinung« og begrundet det med, at der hidtil kun saa sjældent udkom en Læsebog paa Dansk. Resc. venter, at den vil afhjælpe et Savn i de Egne, hvor danske Regnebøger hidtil ikke findes. Bogen er skrevet med de slesvigske Forhold for Øje, idet alle Mønt- og Vægtangivelser o. s. v. er de slesvigske, den gengiver ogsaa alle Tal paa baade Høj- og Plattysk, indeholder ogsaa en Del Opgaver paa Tysk m. m. Selv i en saadan Regnebog ser man Tidens Trang til i Tide og Utide at moralisere, idet Opgaverne ofte tillige indeholder moraliserende Vendinger og gode Raad.²⁾ En Opgave bærer f. Eks. Overskriften: Orden og Arbejdsomhed er den varigste Rigdom. Og naar Børnene saa regner Opgaven, faar de Beviset. At Kiers Regnebog maatte afhjælpe et stort Savn og blive af ikke ringe Betydning for Nordslesvig, ser man af følgende Ord i hans »Forerindringer« til Bogen, som tillige giver et meget talende Billede af Forholdene i de daværende Slesvigske Skoler, inden Arbejdet med at faa de tyske Skolebøger udryddet begyndte. Han skriver: Regnebogen er bleven udarbejdet for at afbøde en Mangel, over hvilken alle Skoleundervisningens Venner i de danske Egne i dette Hertugdømme længe have klaget, nemlig Mangelen af en dansk Regnebog, som var passende for vort Land. Jeg erfarede det ogsaa især i min Barndom, hvor skadeligt Savnet af en saadan Bog var, og jeg har ofte hørt andre, som havde gjort samme Erfaring, klage derover.

Jeg sad i Skolen med en gammel tysk Regnebog for mig, hvorefter jeg næppe forstod et eneste Ord; og deraf skulde jeg læ-

¹⁾ merkwürdig betød i Datidens Sprogbrug — saavel som det danske Ord: mærkværdig — »værdig til Omtale«, bemærkelsesværdig.

²⁾ F. Eks. p. 350 og 351.

re at regne. Skolemesteren, hvis Indsigter ikke strækkede sig meget videre end til de 4 Specier, en Smule Bræk og Regula de tri, gjorde mig nok bekendt med nogle Kunstgreb, som de havde vænnet sig til, saa at jeg vel kunde regne et og andet, naar jeg kun vidste, hvorledes jeg skulde begynde. Men hverken kunde jeg lære det af den uforstaaelige Bog, ej heller fik jeg Oplysning dertil af mine Lærere. Thi de fleste af dem forstod heller ikke noget af de tyske Regnebøger, hvorfor de heller ikke kunde forklare mig det. Saadan sad jeg, og saadan sad der saa mange og spildte den meste og bedste Skoletid — —.

Nu vil Børnene meget lettere og hurtigere kunne lære at regne, og Tiden kan »bruges til Undervisning i mange andre nyttige, ja, nødvendige Videnskaber, saasom i at skrive det danske Sprog rigtig, i Stileøvelser, i Kundskab om Fædrelandet, i Kristendommens rigtigere Erkendelse, i det tyske Sprog o. s. fr. — —«

Nævnes bør ogsaa i denne Forbindelse, at Kier har uddannet mange Lærere i sin Embedstid, og de har faaet en god og grundig Uddannelse. Det samme gælder for en hel Del Studenter Vedkommende, som her har faaet deres Undervisning. Selv Konferensraad Schütz (Deputeret i Tyske Kancelli), Amtmand v. Stemann og en hel Del Præster sendte deres Børn til den bekendte og lærde Præst og Opdrager.¹⁾

Af senere Navne bør nævnes Th. Hoyer-Jensen,²⁾ død i Bov 1846 (Sognepræst samme Sted 1820—43.). Selvom hans Arbejde falder i en senere Tid, og han altsaa ikke hører med til de første danske Skolebogsforfattere i Nordslesvig, er der alligevel Grund til ogsaa at drage hans Navn frem i denne Forbindelse; men vi vil dog straks føje til, at de førnævnte har haft større Betydning, da deres Bøger paa et tidligere Tidspunkt er blevet indført i de fleste danske Skoler i Slesvig. Hoyer-Jensen udgav i 1814 en dansk Læsebog til Brug i de slesvigske Skoler, den danske Text er her tildels gengivet paa Tysk. Ogsaa han er Ra-

¹⁾ Om Kiers Betydning som lokalhistorisk Forfatter og om hans store haandskrevne Samlinger: Sønderj. Maanedsskrift for Jan. 1934.

²⁾ Festskrift til H. P. Hanssen, p. 125 ff.

tionalist af reneste Vand, ligesom de førnævnte, og hans Sans for det almennyttige har ogsaa tilskyndet denne Mand til at udgive en dansk Læsebog. Heller ikke han har haft nogen særlig Forstaaelse for det danske Sprogs naturlige Ret (i hvert Fald ikke i vor Periode). »At det danske Sprog nu skal læres i Folkeskolen, maa under nærværende Omstændigheder anses for baa- de nødvendigt og nyttigt« — skriver han i Forordet til Læse- bogen, og denne Tanke kan læses atter og atter i Datidens Jour- naler og Tidsskrifter, som udkom paa Tysk. Hoyer-Jensens ra- tionalistiske Tankegang ses ret, naar han vil forklare, hvorfor vi skal holde mest af Danmark. »Her vide vi intet af alt for stor Hede eller Kulde, Jordskielv, Skyebrud, Hungersnød og flere Plager, der finder Sted i andre Lande« m. m.«

I 1814 fandtes der mange i Slesvig og Holsten, som var mere ivrige for at indføre det danske Sprog i Skolen, end H.-J. var det. Derfor bebrejder Prov. Berichte ham ogsaa, at han har fyldt sin Læsebog med tyske Læsestykker, i Stedet for at give den opvoksende Slægt »einige Originalstücke aus classischen dänischen Schriften.«

Da Prof. Otto Brandt jævnlig omtaler »Daniseringsbestræ- belser« paa Oplysningstiden, vil vi senere tage det Spørgsmaal op til en omhyggelig Prøvelse og vise, at netop Oplysningstidens Mænd var meget optagne af at udbrede dansk Sprog og Kultur, ikke fordi de »skulde«, men fordi det var deres — ogsaa de tysktalendes — inderligste Ønske at komme i nærmere Forbin- delse med Danmark og alt dansk. Netop derfor er Oplysningsti- den, nationalt set, de spildte Chancers Tid.

Vil man forstaa Oplysningstiden og dens Mænd, maa man altid have for Øje, at vi befinder os her i en diametral Modsæt- ning til Fyrrernes Aand. Vi færdes her o v e r a l t i »det univer- selle«, blandt Mennesker, som ikke kender Grænser og derfor aldrig er optagne af »at holde Grænsevagt«. Derfor er det prin- cipielt urigtigt at tale om Germaniserings- eller Daniserings- bestræbelser, og det er historisk set uretfærdigt at kalde een el- ler flere af den Tids Børn Fortyskningsapostle og lign. Der kan

for den Tids Vedkommende kun tales om »Sandhedens«, Dydens og Fornuftens Apostle.

4. Men hvad Mellem- og Sydslesvig? Ønsker og Krav om dansk Kirke- og Undervisningssprog i alle dansktalende Egne.

Nu var der ryddet op i Nordslesvig. Men hvad saa med Mellem- og Sydslesvig? Ogsaa her var jo dog Dansk dengang — i det store og hele — Befolkningens Talesprog. Kunde det tænkes, at Oplysningstidens Mænd ogsaa her vilde gribe ind? Til Forstaaelse af Spørgsmaalet vil vi forudskikke to Bemærkninger. Oplysningstidens Aktører vil — som før nævnt — kun dette ene: oplyse, civilisere »den raa og udannede Hob«. De vil omdanne »vernachlässigte Menschen til »nyttige og vindskibelige, oplyste og gode Borgere«; det er Hensigten med alt, hvad de foretager sig. (Ligesom det for Adam Struensee ikke var Livet om at gøre at faa det tyske Sprog udbredt, — saaledes hos Allen — men først og fremmest var det hans Bestræbelser at faa blæst kristent Liv i døde Sjæle. »Wir arbeiten gemeinschaftlich — skriver han til Provst Bargum i Aabenraa 5. 4. 1774¹⁾ — u. haben den Zweck, dass Gottes Sache befördert wird«). Og for det andet: Oplysningstidens Mænd er Aristokrater. De føler sig himmelhøjt hævet over den »raa Hob«. Alt hos »Hoben« er »pøbelhaft«, et moderne Begreb som Almuekultur kender de ikke. Man vil civilisere og uniformere Almuen, alle dens »fattige Pjalter« skal brændes, i Stedet for skal den iføres en stramtsiddende og flot Uniform. Til Pjalterne regnes ikke blot »Overtro«, men ogsaa Folkesprogene, hvad enten Talen er om danske Folkemaal, Plattysk eller Frisisk, ligesom man kun har Haan og Foragt tilovers for den folkelige Arv, som Almuen havde forvaltet siden Udgangen af Middelalderen, lyder der ogsaa Spe og Spot, naar Talen er om Folkesprogene. Det Forraad af Haansord om danske Folkemaal, som det næste Slægtled brugte saa flittigt, er laant fra

¹⁾ Aabenraa Provsteark., Landsark., Aabenraa.

Oplysningstidens Rustkamre. Man talte paa Oplysningstiden meget om »die schöne, dänische Sprache«, og man var mere end villig til at lære Dansk og udbrede Kendskab til Dansk i Hertugdømmerne, (se senere) men samtidig rasede man mod Folkesproget. »Dieses verdorbene Ideom«, — »ein elendes Patois« o. s. v. Og paa lignende Maade talte man om Plattysk og Frisisk. Her skal bare nævnes et Eksempel paa Tidens Uvilje mod og Foragt for det folkelige. »Die plattdeutsche Sprache ist die Sprache der Unkultur, u. die Sprache des rohen Pöbels. Roheit u. Armut u. Pöbelhaftigkeit ist ihr Charakter. — — Würde sie herrschend werden auf der Erde, würde die Barbarei mit allen ihren Gräueln über uns kommen. — — Zur Sprache des Pöbels eignet sie sich vorzüglich« o. s. v.¹⁾ Med hellig Iver skal enhver derfor stræbe efter at faa plattysk udryddet.²⁾ »Vort Arbejde bar meget mere Frugt, naar Befolkningen blot forstod os, men her træder det plattyske Sprog os hindrende i Vejen. Derfor skal det udryddes«. — Engang havde det været de stolte Hansakøbmænds Sprog, saa blev det forjaget fra Raadhus, Herregaard og Borgerhjem, endelig ogsaa fra Kirke og Skole, nu skal de sidste Rester udryddes, fordi det er gammelt, overflødigt og — fremfor alt — unyttigt Gods. Med dette in mente venter man ikke just at træffe paa Forkæmpere for det danske Folkesprogs Ret i Slesvigs sydligere Dele. Men — ogsaa her kunde Forholdene blive for brogede, og ogsaa her laa næsten uovervindelige Vanskeligheder i Vejen for Ferniseringsbestræbelserne. Thi naar det f. Eks. hedder om Pastor Harries i Siversted, at »han levede iblandt Tørvebønder, som ikke forstod ham, og som han ikke kunde gøre sig forstaaelig for«, saa er det jo kun naturligt, at disse Mænd, der havde saa meget for, og saa gerne vilde se Frugter af deres Arbejde inden altfor længe, nu alvorligt overvejer, hvordan Sagen skal gribes an i de Egne af Sønderjylland, hvor Kirke- og Skolesprog — i Modsetning til Nordslesvig — var tysk. Spørgsmaalet bliver især

¹⁾ P. B. 1823. IV. p. 156 f. p. 158.

²⁾ ibid 1824, IV. p. 155.

brændende i 90erne, særlig hvor en Række nye, ivrige Oplysnings-Præster afløser de gamle, som var sløvede ved Udviklingens Gang, var bleven trætte og tavse. De unge var fyldt med Iver efter at oplyse, og de opdager hurtigt, at under disse forrykte Forhold er det umuligt at naa ud til Folket med alt det nye, de havde paa Hjerte. Vi vil lige høre, hvad f. Eks. een af dem — Sognepræsten i Bøel i Angel — siger om disse Forhold.¹⁾ Han skriver i 1795 til Adler — efter at han først har skildret Befolkningen, hvor raa og »verwildert« den er — »Grunden hertil ligger først og fremmest i en fuldkommen Mangel paa Sprogkundskab (d. v. s. tysk). Hele Gudstjenesten holdes i det tyske Sprog, men Familierne bruger (sprechen unter sich) deres tilvante Dansk, og den, som vil prøve paa at tale Tysk, vilde blive udlet eller kaldt stolt. Lidt efter lidt glemmer man saa den Smule Tysk, som man i nyere Tid²⁾ har lært i Skolen, og det i den Grad, at jeg ikke engang kan gøre mig forstaaelig for mange, hvad enten jeg taler Høj- eller Plattysk, saa jeg ikke kan faa de nødvendige Oplysninger til Kirkebøgerne. — Sagen synes mig saa alvorlig (so sehr ernsthaft), at jeg ikke kan forholde mig tavs.«³⁾ Hvad saa? Ja, man kunde gaa to Veje. Man kunde sætte Skoleapparatet bedre i Gang og haabe paa, »at Forældrene omsider kunde beslutte sig

¹⁾ Pastor J. H. Bendixen til Adler i et Brev fra 1795. Abt. 18. St. K.

²⁾ Hertil kan bemærkes, at endnu ca. 1760 var Dansk ret jævnlige Undervisningssprog i Syd- og Mellemslesvig, ligeledes Frisisk i de frisiske Egne, hvor Bønderne forlangte af Skolelærerne, at de skulde tale Frisisk med Børnene. Kirkesproget var heller ikke altid Tysk i Mellemslesvig. Medelby havde f. Eks. 1741 rent dansk Kirkesprog. S. Løgum og Braderup ogsaa saa godt som rent dansk K. I Ladelund o. fl. a. St. prædikedes der afvekslende Dansk og Tysk. I Karlum »wird dann u. wann dänisch gepredigt, (Abt. 18. Nr. 41 a.) Man forbavses ved at se, at ca. 30 pCt. af de mellemslesviske Præster fra Oplysningstiden har studeret i København, de fleste af disse endog udelukkende i København. Undersøger man f. Eks. Forholdet for Vis og Kær Herreders Vedkommende, viser det sig, at af de 45 Præster, som denne Undersøgelse omfatter, (alle Præster fra Oplysningstiden) har 65 pCt. studeret i Kiel eller ved tyske Universiteter, 20 pCt. har udelukkende studeret ved Københavns Universitet, og 15,5 pCt. i København og ved andre Universiteter. (Undersøgelsen bygger paa Dr. Arends Værk Gejstligheden i S. og H. 1—3.)

³⁾ Lign. Klager fra Hyrup 1794, Abt. 18. Nr. 45 b. Enge 1796, Abt. 18, Nr. 41 b, ogsaa fra de frisiske Egne klager Adler over »Mangel paa Kendskab til Sproget« (Højtyisk), især fra Halligerne.

til at tale Tysk med deres Børn«,¹⁾ d. v. s. arbejde for et Sprogskifte. Og i saa Henseende gjorde Oplysningstiden sig ingen Skrupler. Men gik man den Vej, vilde der nødvendigvis gaa ret lang Tid, inden Civiliseringsarbejdet ret bar Frugt. Eller man kunde gaa den modsatte Vej: Foretage en radikal Ændring m. H. t. Kirke- og Skolesprog, altsaa føre Kampen som i Nordslesvig i Befolkningens eget Sprog. Skarpest kommer denne Opfattelse til Orde i en Skrivelse fra Pastor Boysen i Aventoft til Adler.²⁾

Boysen skriver bl. a.: Efter det bedste Kendskab, som jeg har til min Menighed, er der i samme k u n e t H j e m, (Haus) som forstaaar Tysk. »Mir ist kein zweites bekannt, von welches das zu sagen wäre«, føjer han til. Dansk tales i hvert Hjem af unge og gamle og er det daglige Livs Sprog. Pastor Boysen mener, at Aventoft Menighed naaede langt lettere Maalet (d. v. s. Oplysningen, Civilisationen), wenn alle Gottesverehrungen u. aller Schulunterricht in dän. Sprache gehalten werden«. At Præsten kan og maa skiftevis prædike paa Dansk og Tysk, er ikke nok. »Es wird nur wenig für die Zukunft dadurch gewonnen«. M a n s k a l i k k e l a p p e p a a g a m l e, u p r æ k t i s k e H u s e, føjer han til. Her trænges til en hel ny Ordning, og »nur wenn es von oberst zu unterst niedergerissen u. nach den Bedürfnissen der Zeit wieder aufgeführt wird, kommt ein neues Haus zum Vorschein, dauernd in seinem Bau, anmuthig in seiner Form.«³⁾ Men var en saa radikal Forandring mulig dengang? Var det ikke ret enlige Røster som lød, eller kan man betragte Boysens (og Bendixens) Ord som Oplysningstidens Tale? Vi vil senere undersøge det nærmere og foreløbig kun tilføje, at Tidens Mænd ønskede en Ændring, især nu, da der stod et Generalangreb for Døren mod »Uvidenheden og Overtroen« i Hertugdømmerne. Og for at Angrebet ret kunde faa Slagkraft, var det nødvendigt, at man — for at bruge Boysens Ord — »rev det gamle ned fra øverst til nederst« og i Sprogsa-

¹⁾ Abt. 18, Nr. 45 b. Sieversted 1794.

²⁾ Dat. 6. 5. 1796. Abt. 18, Nr. 41 b.

³⁾ Sml. hermed Beretn. fra Pastor Fabricius i Humtrup 1780, Allen, det danske Sprogs Hist. i S. I, 316 f.

gen rettede sig efter Tidens Krav. Thi skulde Oplysningen sejre, og det var jo Mening, saa maatte man i alle dansk-talende Egne tage det danske Sprog i Brug, for at faa Befolkningen i Tale. Derfor er man i Halvfemserne, og ogsaa efter 1800, levende optaget af det vanskelige Spørgsmaal: Sprogforholdene. Oplysningstiden ønsker rene Linier i de slesvigske Sprogforhold, den ønsker Muren mellem Hertugdømmerne og Kongeriget brudt ned, ønsker Kendskab til Dansk udbredt i alle Egne, Undervisning i Dansk i alle Skoler, Undervisning paa Dansk i hele Nordslesvig og Dele af det øvrige Slesvig. Paa Oplysningstiden ønsker man at blive regnet med til Riget. Man vender sig Gang paa Gang mod Nord, aldrig mod Syd, den ønsker, »at et ubrydeligt Enhedsbaand skal omslynge Helstaten.« Man arbejder — ikke mindst i Datidens Presse — for en nærmere og mere hjertelig Forbindelse med »Moderlandet« [og det vil sige Danmark]. Derfor ønsker f. Eks. den førnævnte Præst P. Prahlf i 1811 dansk Undervisning ved Seminariet i Tønder, dansk Sprog indført i Kærherred (»en sand Velgerning vilde det være, hvis Dansk blev indført i Kærherred«), derfor slutter Adler sig til disse Krav, selvom hans Foragt for Folkesprogene styrker ham i Nøle-Politikken. Derfor foreslaar Provst Jasper Boysen i Slesvig udelukkende Dansk som Undervisningssprog i hele Nordslesvig, (ogsaa i Byerne) et rent dansk Seminar oprettet i Nordslesvig, dansk Undervisning i alle Skoler i Hertugdømmerne, et dansk Professorat oprettet i Kiel, at alle juridiske og teologiske Kandidater skal aflægge Prøve i Dansk m. m. Derfor er Datidens Presse fyldt med Ønsker og Krav om lignende Foranstaltninger. Folk opfordres til at lære Dansk, — »for at der maa blive eet Folk, og den danske og tyske Del kan forenes »bis zu dem grauen Alter der Zeiten«. Saa godt som intet af alt det skete, men det er ikke Oplysningstidens Skyld. Den ønskede utvivlsomt en kraftig Centralisation, i aandelig Forstand, for derved at svejse Rigets Dele fastere sammen, i en Tid, hvor helt nye Røster lød Syd fra, ubehagelige Røster i Oplysningstidens Øren.

Hvilken Vej var saa den letteste at slaa ind paa, nu da store Skolereformer stod for Døren, at arbejde paa at hidføre et

Sprogskifte, eller foretage en radikal Ændring? Det sidste vilde forekomme os det eneste naturlige. Men — det var i de Tider en lang og besværlig Vej at gaa. Hvis Hertugdømmerne i Kirke- og Skolesager havde haft Selvstyre, var Sagen nok gaaet den Vej. Men nu maatte Sagen — hvis den skulde rejses — ad mange og lange Omveje føres frem for Kancelliet i København, og mangen Gang kunde en Mand komme i Vejen med en Slæde, fuldkommen Enighed kunde heller ikke opnaas ved Underinstanserne i Hertugdømmerne, og det maatte nødvendigvis forringe Udsigterne for en saa gennemgribende Ændring. Befolkningen vilde vel ogsaa modsætte sig en saadan; ikke uden Grund frygter Provst Prah, »at den vil anse det for et Indgreb i gamle Rettigheder, thi s o m d e D a a r e r, d e e r, anser de en tysk Prædiken for bedre og mere hellig end en dansk«. Smaa-lige økonomiske Interesser vilde ogsaa gøre sig gældende. Erfaringerne fra Nordslesvig m. H. t. de tyske Skolebøgers Afskaffelse var ikke glemte, langt fra alle Embedsmand var det danske Sprog helt mægtig, og kun ved Vakancer kunde dansktalende ansættes o. s. v., o. s. v. En og anden kunde derfor med en vis Ret sige, at »Vanskelighederne taarner sig op«. Adler selv fandt det i 1811 »nicht der Mühe wert«¹⁾ at arbejde for større Forandringer i saa Henseende, lidt her og der i Mellemslesvig ønskede han dog ændret. Adler viser sig atter her som den store Cunctator, han nøler og nøler, og Spørgsmaalet holdes svævende, indtil det egentlig var for sent. Han kunde, med de Forbindelser han havde og ved den Anseelse, han utvivlsomt nød i de førende Kredse, have ført Sagen igennem. I 1814 afgøres Sagen saa helt paa tværs af Oplysningstidens Ønsker, og Grunden til den Afgørelse var vel ikke mindst den, at Adler havde adskillige Gange brændt Fingrene i Kampen mod Folkeopinionen, og han følte sig gentagne Gange svigtet af Kancelliet, hans Prestige taalte ikke slige Gentagelser. Tilmed har han sikkert staaet i intim Forbindelse med T. K.s Embedsmænd og erfaret, at Frederik VI's Rescript (15. 12. 1810) blev lagt til Side, »da det

¹⁾ Heraf ses ikke Adlers saakaldte »Germaniseringstrang«, men hans fuldkomne Mangel paa folkelig Sans.

ikke var muligt at samle de ledende Mænd indenfor det slesvig-holstenske Kancelli om et fælles Synspunkt overfor Reformen¹⁾, og saa bliver kun den anden Udvej tilbage: at sætte Skolemaskineriet i fuld Gang.

Dette er Baggrunden for Adlers Skolelov af 1814.

5. »Det nordiske Selskab.«²⁾

Halvfemserne i det 18. Aarhundrede er interessante Aar i Hertugdømmernes Historie. Fra Kiel sender Dr. Thiess sine Brandraketter op over Hertugdømmerne, først hilst med varm Beundring af de rationalistiske Koryfæer, senere med bange Anelser, da mange smaa Krudtmagasiner laa spredt ud over Landet. Thiess afskediges. Hans Kollega, Prof. C. F. Cramer, — Kanslerens Søn — som siden 1775 var Professor i Græsk og i orientalske Sprog, men ulige mere interesseret i Musik, moderne Litteratur, optaget af Klopstock saavel som Robespierre, af nye Statstanker og Kampe mod gamle Fordomme,³⁾ maatte gøre Thiess Følgeskab, da han havde oversat Petions Værker og samtidig erklæret, at »han foretrak den republikanske Statsform fremfor den monarkistiske«. Hans Forbliven ved Universitetet var farlig, da hans »v o n V e r ä n d e r u n g a t h m e n d e n W ü n s c h e a u f e i n e n H a u f e n j u n g e r Z u h ö r e r w i r k e n , d i e z u w e i l e n s c h o n v o n d e n S c h u l e n⁴⁾ her mit verdächtigen Grundsätzen von Freiheit u. Gleichheit erfüllt sind.⁵⁾ Konsistoriet søger under Anvendelse af en sjælden Veltalenhed at redde Cramer, »han har maaske ikke tydeligt nok adskilt sin egen politiske Be-

¹⁾ Prof. Knud Fabricius »Det slesvig-holst. Kancelli og Rescriptet af 15. December 1810«, i Festskriftet til H. P. Hanssen, 1932 pr. 47.

²⁾ T. K. Forestill. 1798. Aug., Rigsarkivet; Plan zur Errichtung einer nord. Gesellschaft, Flensburg 1798; Fallesens Magazin for Religionsl. IV, 744 ff.

³⁾ Als Professor soll er der Universität von wenigem oder gar keinem Nutzen sein, sellten ein Collegium zu Stande bringen, und wenn auch damit ein Anfang gemacht wird, es nicht zum Ende lesen —. T. K. Forest.

⁴⁾ Saaledes maatte f. Eks. Pastor Erasmus Lautrup (f. i Tyrstrup 1782) ikke komme i Haderslev Latinskole, da Faderen ikke syntes om den daværende Rektor v. Brincken. »Der Kerl ist ein Jacobiner und verdirbt seine Schüler durch Revolutionsideen«, — sagde Præsten i Tyrstrup om ham. (Achelis, Aus der Geschichte des Hadersl. Johanneums p. 24 — Quellen u. Forschungen zur Geschichte S. H.s VIII.)

⁵⁾ Forestillinger 1794, p. 508 ff.

kendelse fra andres Meninger« o. s. v., men det hjælper altsammen ikke. Ogsaa Cramer maa gaa.¹⁾ — I Kiels Gader lød i de sene Nattetimer Raabet »á bas les tyranns«, eller »Leve Friheden«, — »Fluch den Pallästen, Friede den Hütten«. Studenterne sang endog Marseillaisen, og en enkelt fransk Kokarde saas. Kort sagt: Et Pust fra Frankrig blæste ind over Hertugdømmerne.

Især i 1798 bliver Forholdene ret foruroligende, og Regeringen holdt et vagtsomt Øje med Udviklingen i Hertugdømmerne. Amtmændene faar samme Aar Ordre til at holde Øje med nogle »franske Borgere«, især en vis Bourdon, som agiterer i Holsten og saar »den Samen der Unzufriedenheit mit der Regierung«,²⁾ den synes dog overalt at falde paa Klippegrund. Ogsaa andre »Revolutions-Emissæere« berejser Landet, ganske vist udgiver de sig for Gaardkøbere, men de holder »lange fordægtige Samtaler med Befolkningen »wegen ihrer Verfassung«, og i Byerne holder »politiske Kandestøbere« Sammenkomster,³⁾ her samles en Del »exalterede Hoveder«, ja, Amtmand v. Lewetzau i Pinneberg indberetter endog,⁴⁾ »at der er Fare for, at »die Neuerungs-sucht in Hinsicht der Regierungs-Grundsätzen« vil gribe om sig og vække Uro, da de Kredse, som er grebet af den, har en ikke ringe Indflydelse paa den menige Mand.« I Hamborg holder en »Jacobiner-Club« til, som ogsaa agiterer i Omegnen, især i Uetersen, hvor Beboerne »faar urolige Grundsætninger i Hovedet, naar de kommer i Værtshusene.«

Fra Pinneberg gentoges flere Gange Ønsket om at faa det Slesvigske Jægerkorps til Egnen, »i hvert Fald for nogen Tid«, da »Widerspänstigkeit u. Widerstand« kræver militær Hjælp. — Selv i de nordslesvigske Købstæder mærkes »Freiheits-schwindel«. Det var altsaa ikke uden Grund, at Dumourieg, som opholdt sig i Holsten i længere Tid, i sin Tableau speculatif de

¹⁾ Dog fik han over Halvdelen af sin tidligere Gage i Pension. C. blev siden Boghandler i Paris.

²⁾ A. XVIII, Nr. 1063, St. Kiel.

³⁾ *ibid.*

⁴⁾ 25. 3. 1798.

l'Europe havde omtalt en revolutionær Propaganda i Holsten. (Maaske for at bevæge Danmark til at gaa i Coalition mod Frankrig.) I hvert Fald fulgte Regeringen i København med nøje Opmærksomhed Udviklingens Gang i Hertugdømmerne, og holdt ogsaa Øje med de ledende Rationalister og Universitetet i Kiel.¹⁾ Af en helt anden Art var de Uromeldinger, som nu samtidig hermed indløber fra alle Egne af Hertugdømmerne. Fra By til By drog en anden Slags Udsendinge gennem Hertugdømmerne, de talte ikke om Forfatningsspørgsmaal og lignende »urolige Idéer«, men advarede derimod mod »Forandring i Kirkeskikken«, de ophidsede Befolkningen mod de nye rationalistiske Præster og »deres franske Tro«, beskyldte Præsterne for at ville afkaffe Bibelen, ja, selve Kristendommen. Vi vil senere se, at der var ikke saa lidt om det. Det er Agendestridens Aar. I ganske kort Tid rejste hele Folkestemningen sig imod den Adlerske Agende, og Striden gav sig Udslag paa saa voldsom en Maade, at Regeringen foretrak at neutralisere den ved at lade Befolkningen faa sin Vilje. Til Tider saa det ogsaa truende nok ud. I religiøs Fanatisme rejste det ene Sogn sig efter det andet, selv i ganske ukirkelige Egne; man vilde overalt værges sig mod »den nye Tro«. Vi vil senere undersøge denne Bevægelse og dens Forløb og se, at selv om det religiøse Moment var det primære i Striden, og var den drivende Kraft, saa var utvivlsomt ogsaa — i hvert Fald i visse Egne — sociale og politiske Faktorer virksomme. En gærende Uro mærkedes i hvert Fald i Landet. I Tyrstrup Herred samledes alle Sognefogeder ved forseglede Breve til Fællesmøde. Amtmand Mösting i Haderslev forbød Forsamlingen og lod to Sognefogeder arrestere og afskedige, »da det var vanskeligt under disse Omstændigheder at opretholde den offentlige Ro og undgaa tumultariske Optrin«.

Enkelte Steder udkommanderedes Husarer for at dæmpe Uroen, mange Steder kom det endog i Kirkerne til »skam-

¹⁾ Amtmand Schlanbusch i Rendsborg foreslog i 1798 T. K. at indskærpe Universitetet: »Vorsicht in Hinsicht der Lehrsätzen, Begriffe u. Meinungen welche da vorgetragen werden. — Damit man diese Academie nicht mehr als eine organisierte Propaganda der Jacobiner hier im Lande zu betrachten Ursache habe.« XVIII Nr. 1063.

melige Optrin«, overalt holdtes der Grandemøder i Landsbyerne, Præsterne fandt Trudselsbreve foran deres Dørtrin, endog Kvindene blandede sig i Striden »wie Amazonen.«¹⁾ I Bov fængsles Kirkeværgerne, og en stor Skare Bønder truer med at storme Amtshuset i Flensborg for at befri deres Førere, den offentlige Ro kunde kun opretholdes ved at hidkalde Dragoner o. s. v. Sukkende skriver Provsten i Tønder efter at have skildret Forholdene: »der gemeine Haufe hat Gelegenheit gehabt seine Gewalt zu lernen, Gott verhüte traurige Folgen!!« Som Forholdene havde udviklet sig paa denne Tid, var det under de mest uheldige Auspicier, at »et Antal trofaste og velsindede Undersaatter« i 1798 henvendte sig til T. K. om Tilladelse til at oprette et saakaldt »Nordisk Selskab«. De havde forenet sig for »paa den mest ædle Maade at gøre sig nyttige og for derved at befordre Fædrelandets Vel«. Selskabets egentlige Maal var først og fremmest at udbrede Oplysningstankerne og at reformere Skolevæsenet. Men, — selv om dets Hensigter var »de reeneste og mest almeennyttige«, selvom man forsikrede Kancelliet om, at man kun vilde arbejde »i Stilhed og under Landsfaderens Øjne være et Redskab i hans Haand«, vejrede Kancelliet alligevel en ny Urosfactor, tilmed kom just paa samme Tid en Række foruroligende fortrolige Meldinger fra flere af Amtmændene i Hertugdømmerne.

Hvad vilde da dette Selskab, og hvem var disse »trofaste og velmeenende Undersaatter?« Dets Formaal var yderst brogede, — man sværmede jo for alt »almeennyttigt« i de Tider — man vilde først og fremmest forbedre Undervisningen, indføre nye og mere hensigtsmæssige Lærebøger, desuden »befordre Industrien, forbedre Kirkevæsenet, arbejde for Frugttræers Opelskning, sørge for nyttig Almuelæsning og meget, meget andet. Fra hvilke Kredse »de trofaste og velmeenende U.« kom, ses tydeligt, naar Munden en sjælden Gang løber over med det, som Hjertet er fuldt af. Naar det f. Eks. hedder i Planen, at »Kirkerne genlyder endnu her og der af de mørke Aarhundreders

¹⁾ Holebøl. Abt. 18, Nr. 18 a, Brev af 5. 3. 1798.

ufrugtbare Dogmatik (og ved disse Udtryk forstaaes: Kristen-
dommen), som kun har en ringe, ja til Tider endog skadelig
Indflydelse paa Folkets Moralitet, idet en saadan Tale beforder
Overtroen og kyser den tænkende Tilhører bort«, saa forstaa
man, at det er Oplysningstidens Aktører, som staar bag ved
»Nordische Gesellschaft«. I Spidsen gaar da ogsaa en af de mest
ivrige, Pastor prim. ved Domkirken i Slesvig, Domprovst Paisen.

I dette Selskab skulde alt og alle indrulleres, som vilde og
kunde deltage i Feltoget imod »Mørket og Overtroen«, i Kam-
pen for »Oplysning«. Det skulde bestaa af alle »ædle og vise,
tænkende Mennesker i Hertugdømmerne«, og de skulde »sørge
for den store Hob som gode Formyndere«. Her skulde Ledelsen
samles, og herfra skulde Initiativet udgaa, og naar Kongens
Tilladelse til Selskabets Oprettelse forelaa, skulde Generalsuper-
intendent Adler overtage Ledelsen.

I begge Hertugdømmer vilde man agitere for Tilslutning til
»Nordische Gesellschaft«, og Landet skulde inddeles i Celler,
hver paa ca. 25 Medlemmer, disse skulde sende Delegerede til
Slesvig, hvor Ledelsen samles for at forhandle om, hvordan
Kampen skulde føres. Selv om Hovedformaalet var at faa en om-
fattende Skolereform ført ud i Livet, saa var Selskabet dog ik-
ke uden Forbindelse med Agende-Striden, nu gjaldt det nemlig
om at staa sammen, da truende Uvejrsskyer just paa den Tid
trak op. Vi tænker paa alt, hvad der samler sig om Emkendorf.
»Nordische Gesellschaft« var vel tænkt som et samlet Modtræk
mod »Emkendorf-Kredsen«. Betænkeligt var det for »Oplysnin-
gens« Venner, at Cai Reventlow havde indtaget A. P. Berns-
torffs Plads i Tyske Kancelli, Agendesagens daarlige Udfald —
Kancelliet lod nærmest Adler og de rat. Præster i Stikken —
kunde ogsaa nok bidrage til, at »de vise og dydige« i Hertug-
dømmerne fandt sammen.

Man spørger uvilkaarligt sig selv: Hvad var sket, hvis den-
ne Forening var traadt i Virksomhed? Mon det ikke — nationalt
set — havde været heldigt for Slesvig, hvis et saadant Foreta-
gende var kommen i Gang, hvis det dengang havde været mu-
ligt at samle Delegerede fra alle Egne, Folk, hvis største Ønske

var at faa Undervisningsvæsenet bragt paa Fode, og som alle var rede til at rydde enhver Hindring af Vejen, herunder medindbefattet det forkvaklede Forhold med tysk Undervisningsprog i Mellem- og Sydslesvig.

Hvad var sket, hvis her var dannet en Slags raadgivende Forsamling, hvor alle ivrige, reformvenlige og danskinteresse-rede Talsmænd kunde komme til Orde?

De Delegerede, som her samledes, vilde uden Tvivl ogsaa have berørt det Spørgsmaal, hvis Løsning dengang havde været en overkommelig Sag. Alle førende Navne blandt dem, som ønskede »Nordische Gesellschaft« dannet, vilde — efter vort Kendskab til deres Synspunkter — have været venligt stemt for en gennemgribende Ændring. Og hvad saa?

Men i August samme Aar blev de trofaste og velmenende Undersaatters Andragende afslaaet med følgende ganske interessante Begrundelse: Den paatænkte Plan rummer for mange ubestemte og tvetydige Tanker, som tilmed kunde lade sig anvende i et ganske utilladeligt Øjemed. Forhandlingerne i denne Forsamling kunde let komme til at dreje sig om Forhold, hvis Drøftelse og Bedømmelse af Hensyn til Statsforfatningen ikke kan indrømmes Undersaatterne. Tilmed kunde der i Fremtiden let komme Mænd i Direktionen og i Spidsen for Bevægelsen,¹⁾ som vilde opføre sig endnu mere anmassende, blev der saa i en saadan Forsamling fattet Beslutninger ved Stemmeftertal, saa vilde et saa stort og udbredt Selskab være som en Slags Folkerepræsentation, og Selskabet vilde muligvis gribe til allehaande Midler for at gøre Beslutningerne gældende. I saa Fald kunde man let faa Partier i Landet, og der vilde opstaa en Tilstand af Forvirring og Uorden, der vilde være vanskelig at faa dæmpet.

¹⁾ Die sich noch weit mehr anmassen, als worauf der gegenwärtige Plan gerichtet ist. Wäre einmal durch Mehrheit der Stimmen Beschlüsse gefasst, so dürfte eine solche zahlreiche u. ausgebreitete Gesellschaft aus allerhand Classen gleichsam als Repräsentanten der Nation, alle Mittel zu ergreifen u. anzuwenden suchen, solche geltend zu machen.« — Der kunde i saa Fald let dannes Partier i Landet, »und überhaupt ein Zustand der Zerrüttung entstehen, der schwer wieder zu Ordnung zurückzuführen seyn möchte.«

De Mænd, som stod bagved Planen om at oprette »Nordische Gesellschaft«, fik saa Afslag, og deres Tanker kom ikke offentlig frem. I de Tider taaltes ingen »velmenende Raad og Anvisninger«.

I den følgende Tid træder Hovedpersonen i den rationalistiske Æras Dage i Hertugdømmerne frem paa Arenaen. Jacob Georg Christian Adler var ikke alene i to Menneskealdre den højeste Embedsmand og mest betydelige Mand i begge Hertugdømmerne, men ogsaa den Mand, i hvis Hænder alle Traade samledes — i hvert Fald i Oplysningstidens Velmagtsdage. Overalt bag Tidens mange Foreteelser og »nyttige Foretagender« mærkes Adlers rastløse Færd. Mærkværdigvis har ingen hidtil beskæftiget sig med hans Person og Værk, skønt han har haft en overordentlig stor Betydning i begge Hertugdømmer paa mangfoldige Omraader. For Skolesagen fik han størst Betydning, men ogsaa paa mange andre Omraader mærkes hans Indflydelse. I Allens Værk og i H. Rosendals endnu mere kritikløse Genfortælling fremstilles Adler som en Slags Fortyskningsapostel, der ligesom sin Forgænger i sit høje Embede var tidlig og sent paa Færde for at fortyske Slesvig. Dette er uretfærdigt mod Adler. At han har været med til at bære Sten til Danmarks Ulykke, skal ikke skjules, — men om hvem gælder det ikke. A. D. Jørgensen brugte de Ord om Regensburg og om de Navne, der samledes om ham.

Adler har aldrig villet skade Danmark, han var overfor sin Konge »en trofast og velmenende Undersaat«, han vilde oplyse og forbedre Mennesker, — intet andet.

Dersom Adler mod sit Livs Aften har prøvet at gøre Regnskabet op, har han nok spurgt sig selv: Blev jeg min Ungdoms Idealer tro? Fastholdt jeg dem ogsaa urokket indtil Enden? Gjorde jeg alt, hvad jeg formaaede, for at sprede Oplysning og fornuftig Kristendom ud over Landet, var jeg med til at danne min gode Konge brave og tro Undersaatte? Har jeg arbejdet hver Dag under disse Synspunkter? Nulla dies sine linea? Lignede jeg hin Apelles, Plinius fortæller om, som ikke lod een Dag gaa hen, uden at han i hvert Fald ved een Streg øvede sig

i sin Kunst, arbejdede paa sit Værk? Er den Slags Tanker komne til den gamle Mand¹⁾ og har krævet Svar, saa har han med god Samvittighed kunnet sige: Nej, der gik ikke een Dag, uden at den blev brugt til samvittighedsfuldt Arbejde for Humanitet, Oplysning, »fornuftig« Kristendom. Nulla dies sine linea! Efter disse Synspunkter maa Adler og hans Gerning bedømmes; det har han Krav paa.

¹⁾ Da han døde i 1834 i Gieckau paa en Visitationsrejse.